

Գլխավոր տեղեկություն

Համար	N 1719-Ա
Տիպ	Որոշում
Ակտի տիպ	Հիմնական ակտ (01.11.2024-մինչ օրս)
Կարգավիճակ	Գործում է
Սկզբնաղբյուր	Հրապարակվել է միասնական կայքում
Ընդունող մարմին	ՀՀ կառավարություն
Ընդունման ամսաթիվ	31.10.2024
Ստորագրող մարմին	ՀՀ վարչապետ
Ստորագրման ամսաթիվ	31.10.2024
Ուժի մեջ մտնելու ամսաթիվ	01.11.2024

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

31 հոկտեմբերի 2024 թվականի N 1719-Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ 2010 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՐՏԻ 11-Ի N 310-Ա ՈՐՈՇՄԱՆ ՄԵՋ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հիմք ընդունելով «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 34-րդ հոդվածը՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը **որոշում է**.

1. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2010 թվականի մարտի 11-ի «Հայաստանի Հանրապետության ոչ նյութական մշակութային արժեքների ցանկերի կազմման չափորոշիչները և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության արժեքների ցանկը հաստատելու մասին» N 310-Ա որոշման (այսուհետ՝ որոշում) մեջ կատարել հետևյալ փոփոխությունը և լրացումները.

1) նախաբանը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ՝ «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետին համապատասխան».

2) որոշման N 2 հավելվածը լրացնել նոր՝ 52-68-րդ կետերով՝ համաձայն հավելվածի:

Հայաստանի Հանրապետության
վարչապետ

Ն. Փաշինյան

Երևան

31.10.2024
ՀԱՎԱՍՏԱՎՈՐ
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱԿԱՆ
ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Հավելված
ՀՀ կառավարության 2024 թվականի
հոկտեմբերի 31-ի N 1719-Ա որոշման

«

52.	Հայկական մանրանկարչությունը և դրա մշակութային ժառանգությունները	Մանրանկարչության, որպես ժողովրդական արվեստ, գիտելիքներ և փորձեր	Տարրը տարածված է մայրաքաղաք Երևանում և հայկական	Տարրի կրողները մանրանկարիչներն են և ժողովրդական արվեստի վարպետները	Մագաղաթյա կամ թղթե մատյանները ստեղծվել են վանքերին կից գրչատներում: Դրանք	Մանրանկարչության ստեղծագործություններն առանձնանում են փոքր չափերով և գեղարվեստական ինտրոսկոպիկությամբ: Հայ	Հայկական միջնադարյան մանրանկարչության մոտիվներն այսօր էլ կենսունակ են և ժողովրդական
-----	---	---	---	--	---	--	---

																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					</
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----

					Դավիթի մասին:	Բայազետում (որտեղից տեղափոխվել են երգի կրողները) ծնողավարման և ընտանեկան անվտանգության հարցերի լուծարումը:	
54.	«Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթի սյուժետային դրսևորումները իայ ժողովրդական հեքիաթներում	Բանահյուսություն	Տարրը տարածված է ՀՀ Սյունիքի մարզի համայնքներում, հատկապես Գորիս, Ծավ, Վերին Խոտանան, Սրաշեն, Ծիկահող համայնքներում:	Տարրի կրողները Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի Գորիս, Ծավ, Վերին Խոտանան, Սրաշեն, Ծիկահող համայնքների միջին տարիքի և տարեց բնակիչներն են:	«Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթի հնագույն հիմքը համարվում է հնդիրանական հեքիաթների պարսկական իավաքածուի «Հեզար էֆանեի» (Հազար հեքիաթներ) թարգմանությունը՝ ստեղծված 8-րդ դարում՝ արաբական միջավայրում, որտեղ ներդրում են ունեցել նաև հնդիկները, պարսիկները, հույները, հրեաները: 17-րդ դարի սկզբին Ֆրանսիացի արևելագետ Ա. Գալանը թարգմանեց «Հազար ու մի գիշերը» ֆրանսերեն, որից հետո այն մուտք գործեց եվրոպական գրական միջավայր: 1958-1959 թթ. Մ. Սալին ժողովածուի ութհատորյակը թարգմանեց ռուսերեն, որը հրատարակվեց Նախավոր ռուս արևելագետ Ի. Յ. Կրաչկովսկու աշխատասիրությամբ (Մ. Սալին, Հազար ու մի գիշերների գրքի հրատարակության վերջաբան, Մոսկվա, 1959 թ., ռուսերեն): «Հազար ու մի գիշերը» մի քանի անգամ թարգմանվել է հայերեն (Չմյուռնիա, 1870 թ., Կ. Պոլիս 1880 թ., Բոստոն, 1924 թ., Խսպանիա, 1935 թ.): 1990 թ. վերահրատարակվել է 1959 թ. Է. Ադայանի թարգմանությամբ տպված «Հազար ու մի գիշերի» ընտրանին՝ հիմնված Մ. Սալինի ռուսերեն թարգմանության վրա (Հազար ու մի գիշեր, Ընտիր հեքիաթներ, Երևան 1990 թ.):	«Հազար ու մի գիշերի» ստեղծման երեք հիմնական շերտերն են հնդիրանական, բաղդադյան, եգիպտական, որոնք տարբերվում են ոչ միայն տեղով և ժամանակով, այլև սյուժետերով, կառուցվածքով, ինչպես նաև արժեքային համակարգով, որում էլ հենց արտահայտվել են այս կամ այն ազգի մշակութային առանձնահատկությունները: Իհարկե այս բաժանումը պայմանական է, քանի որ շատ սյուժետեր առկա են տարբեր ազգերի մեջ: Ժողովածուում չկա մի հեքիաթ, որն ավարտվի ճիշտ լուսադեմին, օրվա սկզբին: Այն ավարտվում է գիշերվա մի պահի և անմիջապես սկսվում է մյուս հեքիաթը, որն ընդհատվում է ամենահետաքրքիր տեղում՝ լուսաբացին: Այսինքն՝ հեքիաթի ժանրը, կրելով յուրատեսակ մոգական տարու, իր դրսևորումներով համապատասխանում է ծեսի այդ պահանջին: «Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթների, պատմությունների ժողովածուն, ներառել է տարբեր ազգերի և սերունդների ստեղծագործությունները: Դրա ստեղծման գործում արաբների հետ միասին իրենց ներդրումն են ունեցել նաև հնդիկները, պարսիկները, հույները, հրեաները, Միջին և Հեռավոր արևելքի եթնիկ հանրությունները: Եթնիկական նման բազմազանությունն արտահայտել է արաբական խալիֆայության պատմական իրականությունը, որի մշակույթը 6-8 դդ. Ստեղծվում էր ոչ միայն արաբների, այլև նրանց կողմից գրավված, մահմեդականացված և արաբականացված ազգերի կողմից (Յ. Կրաչկովսկի, Ընտիր երկեր, հատոր 2, Մոսկվա-Լենինգրադ, 1956 թ., Ընտիր հեքիաթներ, պատմվածքներ և պատմություններ «Հազար ու մի գիշերից», Մոսկվա, 1986 թ., ռուսերեն): Խալիֆայության տարածքում Նոր և աստիճանաբար ձևավորվող մշակույթի լեզուն դառնում է արաբերենը, որը Նույն դերն է ունենում, ինչ լատիներենը միջնադարյան Եվրոպայում՝ դառնալով միջազգային լեզու: (Վ., Բարթոլո, Դարսկական մշակույթը և դրա ազդեցությունը այլ երկրների վրա, Երկեր, հատոր 6, Մոսկվա, 1966, էջ 178, ռուսերեն):	«Հազար ու մի գիշերի» սյուժետերը պահպանվել են «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» (այսուհետ՝ ՀՀՀ) գիտական բազմահատորյակի 19 հատորներում՝ բանավոր կերպով գրառված Այրարատից, Ծիրակից, Սյունիքից, Գուգարքից, որոնց ծագման հայրենիքն են՝ Մուշը, Բուլանդիսը, Տուրուբերան-Հարքը, Կասպուրականը, Մոկսը, Դարսկահայքը, Շատախը, Ռշտունիքը: Դրանց հրատարակման գործին մասնակցել են հայ անվանի գիտնականներ Հ. Օրբելի, Ա. Դանայանյան, Ա. Նազինյանը, և այլք (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 1-19, Երևան, 1959-2023 թթ.): Հայկական հեքիաթներում հաճախ ինչատակվող Բաղդադի խալիֆը, Հարուն ալ-Ռաշիդը, Մամուն խալիֆը, Շահգադեն, Նազիրվեհրները, արաբները, ջիհները, փերիները, բազմաթիվ արաբական տեղանունները ամենևին պատահական չեն և իիմը են տալիս ենթադրելու, որ «Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթների ժողովածուն հայերին ծանոթ է եղել դեռևս միջնադարից, այսինքն՝ շատ ավելի վաղ, քան Եվրոպային: «Հազար ու մի գիշերի» սյուժետային մանրամասները արտացոլվել են իայկական բազմաթիվ հեքիաթներում («Նաչար-օղու հեքիաթը», ՀժՀ, հ. 1, թիվ 10, Այրարատ, «Շահ-Մուրադեն Նաղը», ՀժՀ, հ. 7, թիվ 17, Սյունիք-Արցախ, «Ալլան բալասի», ՀժՀ, հ. 8, թիվ 22, Գուգարք-Լոռի, «Միրզա Մահմուդ և Ջամիլը», ՀժՀ, հ. 12, թիվ 13, Տուրուբերան-Մուշ, «Շահգադե», ՀժՀ, հ. 13, թիվ 9, Տարոն և այլն), որոնք համապատասխանում են Աարևել-Թուրքսոն-Ութերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային Նշացանկի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Երկրայում այս շարքի հեքիաթների սյուժետերը տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների կյուրք են դառնում: Չնայած հեքիաթասացների թվի տարեցտարի նվազմանը դեռևս պատմողներ հանդիպում են ՀՀ Սյունիքի մարզի համայնքներում: Լոր սերունդը հեքիաթներին առնչվում է հիմնականում ընթերցանության միջոցով:
55.	Արարատյան բարբառ	Բարբառ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արմավիրի.	Տարրի տարածման շրջանը իայ բնակչությունն է՝ մոտ	Արարատյան բարբառը, տարբեր ժամանակների հո	Ըստ հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման՝ Արարատյան բարբառն	Համաձայն Ա. Դարիբյանի՝ դեռևս 15-18-րդ դարերում հայերեն կենդանի

			Արագածոտնի, Կոտայքի, Վայոց ձորի, Արարատի մարզերում, ընդգրկում է գրեթե ողջ Լոռու մարզը և Երևանը:	270 000 մարդ:	վիճակներով դարեր շարունակ եղել է Մեծ Հայքի Արարատ, Գուգարք նահանգների, նաև հարակից վայրերի բնակչության հիմնական մասի հաղորդակցման միջոցը: Ա. Ղարիբյանը Արարատյան բարբառի բաղաձայնական համակարգ հետքեր է տեսնում հին գրականության, հին աղբյուրների մեջ՝ սկսած 5-րդ դարից: Նա նշում է, որ Արարատյան բարբառը իր ընդգրկման նախնական տարածքներում բնակչության տեղաշարժերի ու գաղթերի հետևանքով հաճախ ընդմիջվում է այլ բարբառներով: Լոռիի միակ վայրն է, որտեղ Արարատյան բարբառը կազմում է ճնշող մեծամասնություն: Նոր ժամանակներում, ըստ Հ. Աճառյանի, այս բարբառով խոսում էին Երևանում և շրջակա գավառներում, հատկապես՝ Էջմիածնի և Նոր Բայազետի գավառներում: Լեզվաբանը ժա- մանակին արձանագրել է, որ բարբառը հարա- վային կողմից տարած- վում է մինչև Թավրիզ, արևմուտքից՝ մինչև Կաղզվան, հարավ- արևմտյան կողմից հասնում մինչև Բայազետ, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերից շփվում է Կարևո և Ղարաբաղի բարբառ- ների հետ: Նախնիկնում բարբառի տարածքը համեմատաբար ավելի մեծ էր, իսկ ներկայում այն հայերենի առավել մեծ ընդգրկում ունեցող բարբառներից է:	ընդգրկվում է Ում ճյուղի բարբառների շարքում, քանի որ ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմվում է ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով և օժանդակ բայի ձևերով (գրում եմ, գրում էի): Հնչյունաբանական դասակարգմամբ՝ բարբառն ընդգրկվում է քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ ունեցողների խմբում՝ համատեղելով ձայնեղ (բ, գ, դ, ծ, ջ), շնչեղ ձայնեղ (բ', գ', դ', ծ', ջ'), խուլ (պ, կ, տ, ծ, ճ), շնչեղ խուլ (փ, ք, թ, ց, չ) բաղաձայնական շարքեր: Ըստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Արարատյան բարբառն ընդգրկված է արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիս արևելյան բարբառախմբում՝ Ջուղայի, Բայազետի, Աստրախանի և Արդվին-Թբիլիսիի բարբառների հետ: Արարատյան բարբառի ձայնավորական համակարգը գրեթե նույնական է գրական արևելահայերենի համակարգի հետ: Բարբառը երկբարբառներ չունի (բացառություն է Լոռու խոսվածքը, որն ունի ե, ո երկբարբառներ), հինհայերենյան այ երկբարբառի դիմաց ունի է ձայնավոր, ոյ, իւ երկբարբառների դիմաց՝ ի ձայնավոր: Շեշտը վերջըն- թեր է: Բարբառի բաղաձայնական համակարգի առանձնահատկությունը շնչեղ ձայնեղ հպական ու իպաշխական բաղաձայների առկա- յությունն է: Բացառություն է Զանաքեռի խոսվածքը, որը շնչեղ ձայնեղների դիմաց ունի խուլեր (բ' պ): Աշտարակի խոսվածքում ի, է ձայնավորներից առաջ գ, կ, ք բաղաձայնների քմային տարբերակները վերածվում են ջ, ճ, չ հնչյունների: Բարբառում միավանկ բառերի սկզբի հ-ի դիմաց՝ ո-ից առաջ, առկա է \$ (հոտ>ֆոտ, հող>ֆող), բառասկզբի խ-ի դիմաց առկա է հ, եթե բառի մեջ հաջորդ բաղաձայնը դ է (խաղալ>հաղալ, խաղող>հավող, խեղճ>հեղճ): Արարատյան բարբառը գոյականի իոզնակի թվի կազմությամբ, հոլովական և բայի խոնարհման համակարգերով բավականին մոտ է գրական արևե- լահայերենին: Ի տարբերություն գրական լեզվի՝ բարբառում ներգոյական հոլով ունենում են նաև անձի անունները: Բարբառում բայի բաղադրյալ ժամանակածները կազմ- վում են դերբայով և օժանդակ բայով, որի ներկա ժամանակածնի եզակի երրորդ դեմքում դրսևորվում է ա տարբերակը, իսկ անցյալի երկծայնավոր ձևերում է-ն բացակայում է (ի, իր, եր, ինք, իք, ին):	ընդհանուր լեզուն մշակվում էր բարբառների և հատկապես՝ Արարատյան բարբառի օգտագործումով: Արարատյան բարբառի իիմքի վրա է ձևավորվել խոսակցական հայերենը, այնուհետև՝ գրական արևելահայերենը: Արարատյան բարբառը գրավոր արտահայտություն է ունեցել մի շարք գրողների՝ հատկապես Խ. Աբովյանի և Պ. Պռոշյանի ստեղծագործություն- ներում: Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ բարբառի մաքուր խոսվածքներ կարելի է գտնել ՀՀ Արմավիրի մարզի Փարպի գյուղում: Հ. Աճառյանն իբրև բարբառի հիմնական կենտրոններ նշել է Երևանը, Նորքը, Զանաքեռը, Էջմիածինը, Օշականը և Աշտարակը, Գ. Ջահուկյանը՝ Աշտարակը, Երևանը, Զանաքեռը, Էջմիածինը և Կողբը: Այսօր էլ բարբառը լայն տարածում ու մեծ գործածություն ունի, պահպանում է իր հարուստ բառապաշարը, յուրահատուկ արտահայտչաձևերն ու դարձվածքները, քերականական յուրահատկությունները: Այն հայոց լեզվի կենդանի ու բնական դրսևորում է և որոշակիորեն շարունակում է պահպանել իր դերը ընդհանուր լեզվի փոփոխությունների և զարգացման գործում:
56.	Կարևո բարբառ	Բարբառ	Տարրը տարած- ված է ՀՀ Շիրա- կի մարզում՝ առավելաբար Գյումրի քաղա- քում, Ախուրյանի, Արթիկի, Անիի տարածաշրջան- ներում, Ամասիա- յի և Աշոցքի շրջաններում:	Տարրի կրողը բարբառի տարածման շրջանների ներկայիս հայ բնակչությունն է՝ շուրջ 220 000 մարդ:	Կարևո բարբառի մա- սին ամենաինչև վկա- յությունը համարվում է Ստ. Սյունեցու (8-րդ դար) կողմից հայերեն բարբառների թվում Սպերի խոսվածքի հի- շատակումը: Բարբառի կենտրոնը եղել է Կարին քաղաքը: Բարբառային այս միավորը Կր ճյուղի ամենատարածված բարբառներից մեկն էր: Այն, ինչպես վկայում է Հ. Աճառյանը, տարածվում էր մինչև Խնուս, Երզնկա, Գյումուշխանս: 19-րդ դարի ռուս-թուրք- ական պատերազմե- րի հետևանքով հայ բարբառները հաս- ցնվում է մինչև Երևան և Թիֆլիս, և այդպիսով 20-րդ դարի սկզբներին Արևելքի, Մկնի, Արաբ- կիրիների՝ Կարսի,	Ըստ հայերենի բարբառների ձևա-բանական դասակարգման՝ Կարևո բարբառն ընդգրկվում է Կր ճյուղի բարբառների շարքում, քանի որ ներկա և անցյալ անկատար ժամա- նակները կազմում է կր/գը մասնիկով և գրաբարակերպ խոնարի- ված ձևերով (գ'ընմ գը): Բարբառն ունի քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ՝ ձայնեղ (բ, գ, դ, ծ, ջ), շնչեղ ձայնեղ (բ', գ', դ', ծ', ջ'), խուլ (պ, կ, տ, ծ, ճ), շնչեղ խուլ (փ, ք, թ, ց, չ) բաղաձայնական շարքերով: Ըստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Կարևո բարբառն ընդգրկված է արևմտյան խմբակցության Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախմբում՝ Սե-բաստիայի, Մարզվան-Ամասիայի, Ղրիմ-Նոր-Նախիջևանի, Կյուրինի, Մալաթիայի, Կեսարիայի, հարբերդ-երզնկայի, Ալավերկի, Ակնի, Արաբ-կիրի բարբառների և Շապին-	

					Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի և Մխալցխայի ողջ հայությունը խոսում էր Կարինի հայության նույն բարբառով: Կարևոր բարբառը գործառնում էր Նան Բասենում, Նարմանում, խոտրջուրում և Բաբերդի գյուղերում: Ներկայում Կարևոր բարբառը հայերենի առավել մեծ տարածում ունեցող բարբառներից է:	Գարահիսարի, Եվդոկիայի, Պոլսի, Միլ-րիհիսարի, Սյույոզի միջբարբառների հետ: Կարևոր բարբառի ձայնավորները հինհայերենյանի համեմատությամբ գրեթե նույնությամբ պահպանված են: Բարբառը զանազանում է է- ե, և ո-օ հնչյունները (ըստ Հ. Աճառյանի՝ երկբարբառային հնչյունները հանդես են գալիս միայն գյուղական խոսքում), քմայնացած ձայնավորներ հանդիպում են միայն փոխառյալ բառերում: Բաղաձայնական համակարգում բարբառը բնութագրվում է ո-ից առաջ բառասկզբի ի>ֆ անցմամբ (դարձյալ միայն գյուղական խոսքում): Կարևոր բարբառը ունի հպական և հպաշփական շնչեղ ձայնեղներ, ինչպես նաև ձայնեղ հ՝ հնչյուն: Կը ճյուղի բոլոր բարբառների պես Կարևոր բարբառում ևս առկա է միջնավանկի ա-ի անկում: Բարբառի քաղաքային ու գյուղական դրսևորումները տարբերվում են նաև այ երկբարբառի պատմական զարգացմամբ. Քղը. Այ>ա, գյուղ. Այ>է: Հ. Աճառյանը կարծում է, որ Կարևոր բարբառի շեշտը իր յուրահատուկ առողանությամբ առանձնանում է Նրանով, որ մյուս բարբառների համեմատ ալվի բարձր է: Քերականական առումով Կարևոր բարբառը Կը ճյուղի մյուս բարբառներից տարբերվում է Նրանով, որ Ում ճյուղի բարբառների պես հայցականում տարբերակում է անձի և իրի առումները: Մևորոշ հողը սովորաբար հետադա է: Հոգնակիի կազմության մեջ երբեմն դրսևորվում է Եստան մասնիկը, որին կարող է կցվել նաև Ներ մասնիկը (բ՛ աղետեստներ): Բարբառը Ներգոյական հոլով չունի, սովորական է բացառական հոլովի են վերջավորությունը: Սահմանականի ներկա և անկատար ժամանակներում կը մասնիկը դրվում է բայից հետո, բայց ձայնավորով սկսվող բայերը սկզբից նույնպես ստանում են կ (կենտ կը):	բարբառը ներկայացրել է ըստ Կարին, Լենինական (Գյումրի), Բաբերդ, խնդածոր բնակավայրերի: Սկսած 19-րդ դարից՝ Կարևոր բարբառով գրվել են բազում հողվածներ, գրքեր, պիեսներ, գրի են առնվել հեքիաթներ, բանասիրուսական այլ նյութեր: Լինելով հանրապետության երկրորդ քաղաքի բնակչության հարողորակցման միջոցը՝ Կարևոր բարբառի Գյումրու խոսվածքը Շիրակի տարածաշրջանում ընկալվում է իբրև քաղաքային (եզու, ունի ընդհանուր գործածություն և իր ազդեցությունն է թողնում բարբառի այլ խոսվածքների, նաև Մշո բարբառի՝ մարզում գործածվող տարբերակների վրա: Այդ հանգամանքը նպաստել է խառը տիպի խոսվածքների առաջացմանը: Այսօր էլ բարբառը լայն տարածում ու գործածություն ունի, պահպանում է իր հարուստ բառապաշարը, յուրահատուկ արտահայտչաձևերն ու դարձվածքները, քերականական յուրահատկությունները: Այդ իրողությանը նպաստում են նաև շիրակցիների յուրօրինակ խառնվածքը, սրամտությունը, ստեղծագործ եռությունը, ավանդապահությունը: Կարևոր բարբառը հայոց լեզվի կենդանի ու բնական դրսևորում է, որ յուրօրինակ կերպով պահպանել է հայոց լեզվի զարգացման նախորդ շրջանների բառապաշարային ու քերականական շատ իրողություններ:
57.	Ստեռ. Անկողնու ծալքի սրբազնացումը Հայաստանի եզդիների մշակույթում	Ժողովրդական հավատալից-	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզի Անի համայնքի եզդի բնակչության շրջանում:	Տարրի կրողները ՀՀ Շիրակի մարզի Անի համայնքի եզդի բնակիչներն են:	Ստեռը եզդիական կրոնի սրբություններից մեկն է: Եզդիները ստեռ են անվանում իրար վրա դարաված անկողինները՝ ծալքը, որը նախատեսված չէ ամենօրյա օգտագործման համար: Որպես կանոն, պարտադիր կերպով ստեռ պետք է լինի և՛ հողևորական, և՛ աշխարհիկ եզդիների տներում (եզդիների համայնքը բաժանվում է երեք խմբի՝ շեյխեր, փիրեր, մրիդներ: Շեյխերն ու փիրերը հոգևորականներ են, մրիդները՝ աշխարհիկ): Տանը ստեռ ունենալու սովորույթը տարածված է միայն Կովկասի եզդիների շրջանում (Հայաստանում և Վրաստանում), ինչպես նաև Հայաստանից ու Վրաստանից Ռուսաստան արտագաղթած եզդիների ընտանիքներում: Այս հանգամանքն ամենին խոչընդոտ չի հանդիսացել, որ ստեռը ընկալվի որպես եզդիների կրոնի կարևորագույն	Անկողնու հավաքված դարսը եզդիների համար պաշտամունքի սուրբ վայր է համարվում, այն մաքրություն և անձեռնմխելիություն է խորհրդանշում է: Երեկոյան բացվում է ծածկոցի մի ծայրը, առավոտյան փակվում և հարդարվում որպես մուսանական կյանքի խորհրդավորությունը ապահովող խորհրդանշի: Եզդիները ստեռն անվանում են նաև խողան (տեր, տիրակալ): Եզդիական բանահյուսության մեջ ստեռը համարվել է եզդիական սրբերից մեկի՝ Պիրա Ստեռի «կացարան», որին պատկերացրել են ծեր կնոջ տեսքով: Եզդիները ստեռ սրբությանը վերաբերվում են պատկառանքով, խոնարհվում են դրա առջև: Ամեն երեկո ընտանիքի ավագները մի կողմ են տանում ստեռի ծածկոցը, իսկ առավոտյան նորից փակում են, որ Պիրա Ստեռը գիշերը դուրս գալիս ստեռի միջից և հսկում ընտանիքի անդամների անդորրը: Ստեռի հետ կապված որոշ ծեսեր արդեն մոռացության են մատնվել: Օրինակ՝ երբ մանկահասակ երեխաների կաթնատամն ընկել է, այն խտել են ստեռի վրայով և խնդրել,	Մեր օրերում ստեռ կոչված անկողնու ծալքը նույնպես կարևորվում է: Այն համարվում է ընտանիքի միասնության, կարողության խորհրդանշի: Հետաքրքրական է, որ եզդիների կրոնական ընկալումներում ծալքը սրբազնացվել է և սկսել է կապվել ըստանիքի պահապան հրեշտակ և սուրբ Պիրա Ստեռի հետ: Ներկայում բազմաթիվ եզդիների տներում ստեռը պահպանվում է որպես սրբություն, ընտանիքի անդամները չեն օգտագործում ստեռի անկողինը, բայց եթե հյուրը գիշերում է եզդիի տանը, ապա նրա համար անկողին են հանում ստեռի միջից: Առ այսօր պահպանվել է այն սովորույթը, երբ իարամիքի օրը հարսն ու փեսան խոնարհվում, համբուրում են ստեռը: Որոշ եզդի շեյխերի ու փիրերի տներում պահվում են սերնդետեղումը փոխանցվող սուրբ առարկաներ կամ պաշտամունքի առարկաներ: Դրանք փաթաթում են կտորով և պահում ստեռի մեջ կամ դնում են ստեռի վրա: Ժողովուրդը

					խորհրդակիշներից մեկը:	որ ընկած ատամի տեղում առողջ ատամ աճի: Երբ մարդ է մահացել, նորից դասավորել են ստեղծ: Մահացածի մարմինը դրվել է այն սենյակում, որտեղ ստեղծ էր, և սգո ծեսն անցկացվել է այդ սենյակում: Այս սովորույթը ժամանակակից եզդիների շրջանում նույնպես մոռացության է մատնվել: Հիմա պարտադիր չի համարվում մահացածի մարմինը ստեղծի առջև դնելը:	հոգևորականների նման տները կոչում է գիարատ կամ օջախ: Հոգևորականները ժամանակ առ ժամանակ (տոն օրերին, տոներից առաջ կամ հատուկ հյուրեր ունենալու պարագայում) բաց են անում իրենց տներում պահվող սրբությունները, իսկ այցելուները խոնարհվում են ստեղծի և բացված սրբության առջև և նվիրատվություն կատարում: Հատկանշական է, որ, եթե նույնիսկ որոշ աշխարհիկ եզդիներ՝ մրիդներ, դադարում են իրենց տանը ստեղծ ունենալու սովորույթին հետևել, ապա սերնդեսերունդ փոխանցվող սրբություններ ունեցող շեյխերի ու փիլերի շրջանում ստեղծ, միևնույն է, շարունակում է մնալ կենդանի ու կենսունակ:
58.	Շիրակի երգիծական բանահյուսությունը	ժողովրդական բանահյուսություն	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզի համայնքներում, հատկապես՝ Գյումրի քաղաքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Շիրակի մարզի համայնքներն են, հատկապես՝ Գյումրի քաղաքի բնակչությունը:	Գյումրիում 19-րդ դարի վերջից գրառված երգիծական պատմություններն ու տարաբանում են գտել՝ դառնալով Գյումրի քաղաքի բնութագրականներից: Հումորի, ծիծաղահարույց պատմությունների ու մանրապատումների (ըստ գյումրեցիների՝ «մազալու պատմությունների») ծագումնաբանությունը բացատրվում է և՛ տեղացիների անսահման կենսասիրությամբ, և՛ այն իրողությամբ, որ այս քաղաք էին գալիս թե՛ հայկական, թե՛ մերձավորարևելյան բնակավայրերից առևտրականներ ու միջնորդներ, որոնք բերում էին իրենց տեղավայրերի մանրապատումները, զվարթախաղը պատմությունները և պատմում, հատկապես երբ ասպարեզ էին մտնում նաև տեղացի կատակաբաններն ու հետաքրքրական մրցույթ կազմակերպում: Հաճախ այդ պատմությունները ներկայացվում էին որպես ժողովրդական թատերախաղեր, հանդես էին գալիս պատմող կատակաբաններ և միանգամից ներկայացնում էին մի քանի «գործող անձանց»: Անեկդոտներ ու մանրապատումներ պատմում էին քաղաքային այգում, բաղնիքներում, շուկաներում, անգամ եկեղեցիների բակերում: Հաճախ այդ պատմումներն ունեին իրական հիմքեր և նախատիպեր, որոնց դերերում հանդես էին գալիս տեղացիներից շատերը: Գյումրին Հայաստանի միակ քաղաքն էր, որտեղ խորհրդային իշխանության տարիներին ստեղծվեց առաջին ոչ պետական թատրոնը՝ «Հումորի տուն» անվամբ: Գյումրեցին հումորի մեջ իրեն գտնում է, ինչպես իր տանը. այս իրողությունը վկայում է, որ հումորն ու երգիծանքն այստեղ	Գյումրիի երգիծական բանահյուսությունն արտահայտվում է տարբեր ժանրերում՝ տեղական գրույցներ, անեկդոտներ, ժողովրդական խաղիկներ, մականուններ, առած-ասացվածքներ և այլն: Գյումրիում բանահյուսական նմուշը գերազանցապես դրսևորվում է ծեսի, սովորույթի ու ավանդույթի համատեքստում՝ պատմափ տարաբնույթ ծներով: Գյումրու երգիծական բանահյուսությունն ու հումորը (Ռ. Հովհաննիսյան, Շիրակի արդի երգիծական բանահյուսությունը, Գյումրի, հատոր 25, էջ 51-58): Գյումրու երգիծական բանահյուսության նմուշներում առկա են հանկարծաստեղծության տարրն ու ինքնաստեղծման տաղանդը: Գյումրին հայտնի էր կատակաբան-զվարճախոսներով՝ Պողոզ Մուկուչ (Հ. Իկիլյան, «Գյումրին, Պողոզ Մուկուչը և երգիծական մանրապատումներ», Երևան, 1989 թ.), Ծիտրո Ալեք, Զոփուտ Սուրեն, Ջոեր Խաչիկ, Կուժիկ և այլք: Կատակաբանները կարծես «կյանքի գծերը» փորձում են իրենց պատումների կամ նարատիվների մեջ, որտեղ հերոսները դրության կոմիզմից հասնում են արարքի, վարմունքի, հարաբերությունների կոմիզմի: Ըստ էության՝ մականունները (Անարժան իարուստենք, Պատռած մանեթենք, Էջ Մանուկենք, Տկլոզենք, Բոբիկենք, Բյալ Դավիթենք, Ագենտ Վաղարշակ, Բաթում Մարտիրոս և այլն) և տեղական գրույցները քաղաքի կենդանի մատյաններն են՝ հումորով խտացված: Հորինումի տարբերով բռնված գյումրեցիները նույն գրույցն ու անեկդոտը ամեն անգամ կարող են պատմել նոր տարբերակով, այդպես ժողովրդական բանահյուսության կարևոր հատկանիշներից մեկը՝ ստեղծագործական իարքստացումը, դարձնելով շարունակական: Չափազանցություններն ու խոսքի ռոճացումը, ինքն իր շուրջ անեկդոտային միջավայր ու գրույց իյուսելը մտնում են գյումրեցու նախասիրությունը: Նա խոսքն այնպես է կառուցում, որ խոցար	Հումորով հագեցած գյումրեցու կենսախիղճ ոգին իրականացնում էր սևավոր խոսքի մշակույթում: Այսօր էլ հումորն ու երգիծանքը մշակութային կենսունակ բաղադրիչներ են, որոնցում արտահայտվում են գյումրեցիների աշխարհընկալման կավատեսությունն ու կենսափիլիսոփայությունը: Զվարթախոսությունը ստեղծում է նաև երգչական համարժեք, որը կրում, պահում և պահպանում է նոր սերունդը: Գյումրիի հումորի կենսունակության վկայություն է «Կատակում են գյումրեցիները» շաբաթաթերթի լույսընծայումը (2017 թ.): Անեկդոտներից գատ՝ այս երգիծաթերթում հրապարակվում են հեղինակային ծաղրանկարներ ու զվարճալի պատմություններ: Ուշագրավ է, որ վերջին ժամանակներում անեկդոտներն ու զվարճալի պատմությունները, այն էլ եռալեզու, հայտնվել են նաև Գյումրի քաղաքի Վարդանանց հրապարակին կից գտնվող շենքերից մեկի պատերին, իսկ 2022 թ. Գյումրիում բացվեց նաև երգիծանքի և հումորի թանգարան, որի շուրջ 3 հազար նմուշների շարքում տեղ են գտել ոչ միայն հումորային թերթեր ու երգիծանկարներ, այլև Գյումրվա հայտնի կատակաբանների կերպարների տիկնիկներն ու արձանիկները: Գյումրեցիների սրամիտ խոսքերով ցուցանակներն ու գրությունները, հատկապես քաղաքի պատմաճարտարապետական հատվածում գտնվող շենքերի ու շինությունների վրա, վկայում են բնակչության կողորդության մտածողության մասին: Այս իրողությունը խթանում է զբոսաշրջիկների ինտաքրորությունը քաղաքի հանդեպ, որը բերում է նաև տնտեսական աշխուժացման: Հումորն ու երգիծանքն

					ի հասցված են գեղարվեստական որոշակի մակարդակի: 1980-ականների սկզբներից Գյումրիում «Ոգևի» հանդեսի գլխավոր խմբագիր Արամայիս Սահակյանի նախաձեռնությամբ կազմակերպվել են Արիվմեկյան հումորի երեկոներ: Շատերը քաղաքը համեմատել են բուլղարական Գոբրովոյի հետ՝ Գյումրին կոչելով Ծիծաղի հայաստանյան մայրաքաղաք:	Նույնիսկ իր համար անսպասելի է: Փոքր սյուժեի մեջ անգամ գտնում է զարմանալի՝ աննշան իրողությունները դարձնելով «մագալու բան»: Գյումրեցու հանկարծաստեղծ տեքստերում շարունակ բացահայտվում են նրա մտքի տարածությունն ու զգացողությունները: Հումոր անողը հաճախ դրսևորում է աշխարհը բարեփոխելու միտում: Գյումրեցին ոչ թե խոսում է հումորի մասին, այլ ապրում է հումորը՝ որպես գոյաբանական վիճակի արտահայտություն: Նրա հումորը հաճախ այլախոսվի է, գաղտնագրված, երբեմն էլ գրոտեսկային և ինքնառնչացնող կամ կենսունակություն հաղորդող: Այսպես՝ երկրաշարժից հետո ստեղծված տեքստերը սոցիալական բողոք էին, վիշտը գաղտնագրելու հնարանը («Ժաշկից առաջ տունն էինք մնացել, ժաշկից հետո դուրսը մնացինք»): Փլատակների տակ մնացած մարդիկ անգամ հումորով էին վերաբերվում ստեղծված եքստրեմալ իրավիճակին: Լացող քաղաքը բարձրացավ ինքն իրենից և ծիծաղով հաղթեց մեծ փորձությանը՝ մինչև իսկ մեծ վշտի ու կորստի մեջ չկորցնելով կենսասիրությունը:	ունեն հասարակական մեծ ինչեղություն, չեն սահմանափակվում տեղական միջավայրով և ունեն համահայկա-կան նշանակություն: Գյումրեցու համար հումորը ոչ միայն ինքնարտահայտման միջոց է, այլև ճանաչման: Գյումրեցիների սրամիտ խոսքերն ունեն իրենց բնավայրային բնավորությունը, տիպը, անգամ կառուցման մեթոդաբանությունը: Եթե հայկական շատ բնակավայրերում անեկդոտի առանցքում ծիծաղելի ինտրիգն է առաջադիմը, ապա Գյումրու անեկդոտներում «հերոսներին» բնավորությունն ու վարքագիծն է տանում սյուժեի զարգացմանը: Այս տարրը կենսունակ է, քանի որ կիրառական է ստեղծարար Գյումրիի մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներում, ուր ավանդաբար անց են կացվում մշակութային տարբեր միջոցառումներ՝ «Քաղաքի օր», փառատոներ ու տոներ, որոնց ընթացքում կատակերգակ ղեկասանների մասնակցությամբ տեղի են ունենում հանապաղատից զվարճախոսության մրցույթներ, զվարճալի փոքր պատումներով թատերախաղեր, հումորային բացօթյա ներկայացումներ, ստվերների թատրոն, թաղից թաղ շրջիկ ներկայացումներ:
59.	Գյումրիի ոսկերչության և արծաթագործության ավանդույթը	Ավանդական արհեստ, դեկորատիվ-կիրառական արվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզի Գյումրի համայնքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Շիրակի մարզի Գյումրի համայնքի ոսկերիչ-արծաթագործներն են:	Վաղ բրոնզի դարաշրջանից սկսած Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվում է տեղական առանձնահատուկ ոսկերչություն, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի առանձին ինքնատիպ ճյուղ, որի բոլոր սկզբունքները հետագա դարերում հարստացել ու պահպանվել են՝ դառնալով հայկական ոսկերիչ-արծաթագործական արվեստի հիմքը: Արհեստի ավանդույթները պահպանվեցին և հասան մինչև մեր օրերը՝ շնորհիվ ժառանգականության մասհովանի: Գյումրիի ոսկերիչ-արծաթագործությունը սերում է Կարինի ոսկերչական դարոցի ավանդույթներից: 19-րդ դարի 30-ական թթ. Գյումրի բնակավայրի տեղում հիմնված Ալեքսանդրապոլ քաղաքում հաստատվեցին կարնեցի և կարսեցի բազմաթիվ անվանի ոսկերիչ-արծաթագործներ: Արդեն 1800-ականների երկրորդ կեսին քաղաքում հաշվվում էին մի քանի տասնյակ ոսկերիչ-արծաթագործ վարպետներ, որոնք կազմում էին ճյուղային համքարություն, հաշվառված էին Թիֆլիսի Հարգանշային գրասենյակում և ունեին սեփական յորոշմակնիք	Ալեքսանդրապոլում ոսկերչության ու արծաթագործության հետ կապված և հարակից արհեստները լայն տարածում ունեին և բաժանվում էին Նեղ մասնագիտացված ճյուղերի, որոնք հայտնի էին օտարալեզու հետկյալ անվանումներով. Դույումջի-ոսկերիչ, զարգար-արծաթագործ, դարադույումջի-հասարակ մետաղներից զարդ պատրաստող և ջավահիրջի-ակնագործ: Նեղ մասնագիտացումները կապված են օգտագործվող մետաղի կամ պատրաստված իրերի տեսակի հետ: Արծաթյա կենցաղային սպասքի՝ ափսեների, գդալների, ըմպանակների, բաժակակալների, անձեռոցիկի ամանների առկայությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական և առևտրական բնակչության բարձր դիրքի և բարեկեցության ցուցիչ էին հանդիսանում: Մինևույն ժամանակ ոսկերչական զարդերի (ապարանջաններ, մանյակներ, քունքակախիկներ, մատանիներ, գոտիներ և այլն) բազմազանությամբ էր պայմանավորված նաև ալեքսպոլի կնոջ տարագի շքեղությունն ու գրավչությունը: Ալեքսանդրապոլի արծաթագործության ինքնօրինակ նմուշ են տղամարդու և կնոջ գոտիները, ինչպես նաև արծաթե և ոսկե ապարանջանները, որոնք էապես տարբերվում են հայկական մյուս ոսկերչական դարոցների նմանատիպ զարդերից: Տղամարդու թամբաձև ճարմանդով գոտին ներկայացնում էր Կարսի, իսկ կնոջ թեյքաշ-հատիկանախշով զարդարված գոտին Կարինի արծաթագործական ավանդույթը: Ալեքսանդրապոլի ոսկերիչ-արծաթագործներն օգտագործում էին հայտնի տեխնիկատեխնոլոգիա-կան եղանակները՝ մոմե և կավե կաղապարներում ձուլում, լրվագում, կռում-	խոդիորային տարիներին մասնավոր գործունեության սահմանափակման և թանկարժեք մետաղների շրջանառության ու կիրառության արգելքի պայմաններում շատ ոսկերիչ-արծաթագործներ ստիպված էին հարմարվել նոր պայմաններին: Հայտնի վարպետների մի մասը անցան իրենց մասնագիտությանը մոտ այլ աշխատանքի (օր. Չթի նախշերի փորագրում Լենինականի Տեքստիլ կոմբինատում) կամ էլ դարձան քաղաքի կենցաղապաստըման համակարգում ոսկյա և արծաթե իրերի վերանորոգողներ: Գյումրիում արհեստը նոր վերելք ապրեց ինտիսորիդային շրջանում և, կապված քաղաքային ինքնության գարթոնքի հետ, հետ վերադարձավ իր ավանդական արմատներին: Ոսկերիչ-արծաթագործությունը միշտ ունեցել է այժմ էլ ունի կարևոր տնտեսական նշանակություն, քանի որ արհեստի կրողների համար այն հիմնական եկամտի աղբյուր է: Այսօր էլ քաղաքի բնակչության մեջ ավանդվել է ոսկյա և արծաթյա զարդերի նկատմամբ հատուկ վերաբերմունքը: Դրանով պայմանավորված՝ առաջ եկավ ավանդական («գումրվա») զարդերի, ի մասնավորի գոտիների, ապարանջանների և վզնոցների նկատմամբ պահանջարկը: Հատկանշական է, որ այժմ քաղաքում գործող բազմաթիվ ոսկերիչ-արծաթագործների մեջ

					դնելու իրավունք: Ալեքսանդրապոլի ոսկերիչ- արծաթագործների ար- հեստանոցները առան- ձին շարքեր էին կազ- մում, իսկ Նշանավոր վարպետներից մի քա- նիսը վարձակալել էին արհեստանոց-վաճա- ռատներ քաղաքի կենտրոնական փողոցներում գտնվող շահութաբեր տների առաջին հարկե- րում: Ալեքսիոսի վար- պետների աշխատանքները ներկայացվում էին ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև միջազգային ցու- ցահանդեսներում: Ոս- կերիչ-արծաթագործ Մարտիրոս Տարախյանի պատրաստած արծաթյա իրերը ոսկե մեղալի են արժանացել Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսում: Ալեքսիոսի վարպետ Համազասպ Ամիրջանյանի պատրաստած արծաթե միակտոր շշի մասին հիացմունքով է խոսվել այդ օրերին («Մուրճ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1901 թ.): Ալեքսանդրապոլի ոսկերիչ-արծաթագործ հայտնի ընտանիքներն էին՝ Տարախյանները, Կոչտոյանները, Չարգարյանները, Ղույումջանները, Աղաբաբյանները, Հակոբյանները, Ամիրջանյանները, Իզմիրյանները և այլք:	կուփում, դրոշմում, թիթեղի գլանվածքի ստացում, թելքաշ- իատիկանախշում, նախշացանցավորում (ֆի- լիգրան), զուգաթելի նստեցում, թելերով հյուսում, հատիկներով զարդարում, փորագրում, ընդետուզում, ոսկեջրում, սևադապատում, ոսկեզույն կամ արծաթագույն համաձուլվածքների ստացում: Ռուկյա և արծաթե զարդեր կրելը կարևոր մշակութային բաղադրիչ էին քաղաքի բնակչության առտնին և տոնական կենցաղում: Արծաթից և հատկապես բարձր հարգի ոսկուց պատրաստված ապարանջանները (բիլագուկ) կնոջ զարդահամալիրի պարտադիր մաս էին կազմում, որը միաժամանակ հանդիսանում էր ընտանիքի և ամուսնու սոցիալական դիրքի ցուցիչ: Ռուկյա և արծաթե զարդերի կրումը ունեւ նաև հասարակական նշանակություն, դա է պատճառը, որ սրանց բացակայության պարագայում Ալեքսանդրապոլ- Լենինականում ընդունված էր ազգականներից կամ մոտ հարևաններից ժամանակավոր վերցընել ապարանջան, շղթա- վզնոց կամ թանկարժեք քարերով մատանի և դրանցով զարդարված մասնակցել հարսանիքի կամ այլ տոնախմբության:	աչքի են ընկնում արհեստի ժառանգական կրող վարպետները՝ Կոչտո- յանները և Տարախյանները: Ալեք- սիոսի հայտնի ոսկերիչ- արծաթագործների իննգերորդ սերնդի ներ- կայացուցիչ Տիգրան Կոչտոյանն իր որդու հետ ստեղծել է «Կոչտոյան ջեռվոր» ապրանքանիշը և իր պատրաստած զարդերը ներկայացնում է տարբեր հանրապետական ու միջազգային փառատոններում և ցուցահանդես- վաճառքներում:
60.	Դիլիջանի փայտի փորագրության ավանդույթը և կիրառումը	Ավանդական արհեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Տավուշի մարզի Դիլիջան քաղաքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Տավուշի մարզի Դիլիջան քաղաքի փայտագործ վարպետներն են:	Փայտի գեղարվեստական փորագրությունը հայոց մեջ հնուց տարածված արհեստ- արվեստներից է: Նյութի մատչելիությունը, մշակման հեշտությունը, կենցաղում փայտին հատկացված կարևորագույն դերը հնարավորություն- ներ են ստեղծել փայտի գեղարվեստական փո- րագրման բազմակող- մանի զարգանալուն: Փայտի գեղարվեստա- կան փորագրության ամենավաղ օրինակները Դվինի, Արուճի (5 դ.), Սևանի Սուրբ Առաքելոց վանքի խոյակներներն են (7-8 դդ.), Մշո Առա- քելոց վանքի դուռը (12 դ.) և Անիից հայտնա- բերված գրակալն է (12 դ.): Կենցաղային իրերը պահպանվել են շատ ավելի ուշ շրջանից՝ 18 -րդ դարից: Պահպանված փայտե իրերը դարեր շարունակ ձևավորվել ու փորագրվել են ինչպես վարպետ փորագրիչների, այնպես էլ հյուսների կողմից: Փայտի փորա- գրությունը մեծ թափ ստացավ ու զարգացավ 20-րդ դարի կեսերից և կատարելագործվեց «Հովհաննես Շարանբե- յանի անվան ժողո-	Հայ ժողովրդի ավանդական կենցաղում փորագրությամբ զարդանախշվել են բնակարանի տարբեր մասերը՝ սյուներ, խոյակներ, կահ-կարասու տեսակները՝ ամբար, թախտ, սնդուկ, գդալնոց, գդալ-շերեփ, օրորոց, գուլպայի կաղապար, պահպանակ-դաղդղան, զաթանախշ, հետագայում նաև պահարաններ, մահճակալներ և այլն: Փայտի գեղարվեստական փորագրումը հայոց մեջ կատարվել է մի քանի եղանակով՝ բարձրաքանդակ, խորթաքանդակ, ցածրաքանդակ, կոնտուրային, փորվածքային, միջ- նորմային և այլն: Ավանդական զար- դանախշերը երկրաչափական, կեն- դանական ու բուսական են, որոնք իաճախ լրացնում են իրար: Խորհրդային տարիներին փոխվում է փայտի փորագրության ավանդական նպատակադրումը, ստեղծվում են թեմատիկ, դիմանկարչական գործեր, բնակարաններ և զուտ դեկորատիվ բարձրարվեստ իրեր՝ մանրանկարչության, հայկական ճարտարապե- տական դեկորների նախշերով: Մերօրյա փայտագործ վարպետները կիրառում են փայտամշակման տար- բեր ու նոր տեխնիկաներ: Դիլիջանյան փայտագործ վարպետների մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի խումբ. 1. Փայտագործներ, որոնց արտադրանքի հիմնական նմուշները մեծ մասամբ հիմնված են ծառերի արմատների, կոճղերի մշակման վրա, 2. Փայտի ինկուսատացիայի	Դիլիջանում փայտամշակության ավանդույթների առկայության ամենատեսանելի վկայությունը ճաղաշարերով պատշգամբներն են, որոնք 19-րդ դարից քաղաքային տների անբաժանելի տարրեր են եղել: Պահպանված փայտե կենցաղային իրերը դարեր շարունակ փո- րագրվել են ինչպես ատաղձագործ- ների ու հյուսների, նույնպես և այդ բնագավառին չառնչվող մարդկանց կողմից: Ուշխորհրդային տարիներին, Դիլիջանի ժողովրդական արվեստի թանգարանի բացվելուց հետո, փայտի գեղարվեստական փո- րագրությունը նոր վերելք է ապրում: Այդ տարիների վարպետներ Մամի- կոն Դույանի, Գառնիկ Ալիխանյանի, Ռևիկ Հովսեփյանի, Ռազմիկ Սահակյանի և Նրանց գործը շարունակող վարպետ Գրիշա Հովսեփ- յանի յուրահատուկ աշխատանքները հիացմունք էին պատճառում իրենց կատարելությամբ և ուրույն ձեռագրով: Մշտական ցուցադրու- թյունների և ցուցահանդեսների մի- ջոցով արվեստի այս ճյուղը դարձավ էլ ավելի սիրելի և նախընտրելի: 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբներին ժամանակակից տեխնոլոգիաների

					կրողական արվեստների թանգարան» ՊՈԱԿ-ի ու դրա մասնաճյուղ Ղիլիջանի ժողովրդական արվեստի և «Փայտարվեստի թանգարան» ՊՈԱԿ-ի հիմնադրումով, որոնք իրենց շուրջը հավաքեցին երկրում գործող փայտագործ վարպետներին: Փայտարվեստի թանգարանը դարձավ այն կենտրոնը, որտեղ փայտի փորագրություն սովորողներից շատերը դառնում էին հմուտ վարպետներ, որոնց աշխատանքներն այսօր ցուցադրվում են: Թանգարանի այս աշխատանքի արդյունքում այսօր էլ գործում են մեծ թվով վարպետներ ինչպես ողջ Հայաստանում, այնպես էլ Ղիլիջան քաղաքում:	տեխնիկայով աշխատողներ, 3. Նորագույն տեխնոլոգիաներ օգտա- գործող փայտագործներ, 4. Ձեռքի կամ հաստոցային մշակմամբ կամ լազերով աշխատողներ, 5. Ձեռքի ավանդական գործիքներով և ավանդական տեխնիկաներով աշխատող փայտագործներ:	Ներդրման, փայտին փո- խարինող ավելի մատչելի նյութերի առկայության, որակյալ փայտի խիստ թանկացման պատճառով սկսեց նվազել անհատ վարպետների կողմից պատրաստվող փայտե իրերի պահանջարկը, որը բնականաբար պատճառ դարձավ փայտի գեղարվեստական մշակման հմտությունների կիրառման վտանգ- վածությանը: Վերջին տասնամյակներում, երբ Ղիլիջանը կարևոր նշա- նակություն ձեռք բերեց զբոսաշրջության ոլորտում, նորից մեծացավ հետաքրքրությունը ավանդական արհեստների, այդ թվում՝ նաև փայտի գեղարվեստական փորագրության նկատմամբ: Փայտի գեղարվեստական փորագրությունը մեր օրերում բոլորովին նոր իմաստավորում է ստացել՝ ձեռք բերելով զուտ դեկորատիվ բնույթ: Փայտե դեկորատիվ իրերի մեծ պահանջարկը իուշանվերային շուկայում նպաստեց նոր վարպետների ի հայտ գալուն, որոնք պատրաստում են ինչպես ավանդական դադողաններ, աղամաններ, զաթանախշներ, գդալ- շերտփներ, զարդատուփեր, այնպես էլ տարբեր չափերի (ամենափոքրից մինչև մեծածավալ պանսոներ) բարձրարվեստ թեմատիկ ստեղծագործություններ:
61.	Միսիանի և Գորիսի խեցեգործության ավանդույթը և կիրառությունը	Ավանդական արհեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Մյունիքի մարզի Միսիան և Գորիս քաղաքների խեցեգործ վարպետներն են:	Տարրի կրողները ՀՀ Մյունիքի մարզի Միսիան և Գորիս քաղաքների խեցեգործ վարպետներն են:	խեցեգործությունը հնագույն արհեստ է, որը վաղնջական ժամանակներից տարածված էր Հայաստանում, այդ թվում նաև Մյունիքում: Մեջ գոյատևել է վաղնջական ժամանակաշրջանից և հասել նույնիսկ մեր օրերը: Ավելի կատարելագործված միջոց էր թրուտի անիվը կամ դուրզը, որը որպես տեխնիկական հարմար միջոց հեշտացնում էր վարպետի աշխատանքը: Դուրզի վրա կարելի էր պատրաստել սկսած ամենափոքր անոթներից մինչև մոտ մեկ մետր բարձրությամբ անոթներ, իսկ ավելի խոշոր կարասները պատրաստվում էին ստորին մասը դուրզի վրա, իսկ վերին մասը՝ ձեռքով: Դուրզի հնագույն տեսակը համարվում է ձեռքի դուրզը, որն իրենից ներկայացնում էր կարճ տնիի վրա ագուցված անիվ, որի վրա դրվում էր կավե պատրաստուկը, և բրուտը մի ձեռքով պտտեցնում էր այն, իսկ մյուսով՝ համապատասխան տեսքի բերում կավե պատրաստուկը: խեցեգործական արվեստի լավագույն նմուշները, սակայն, պատրաստվել էին ուղղի դուրզով, որը մի շարք առավելություններ ուներ նախորդ եղանակների նկատմամբ: Ուղղահայաց մետաղյա լիսեռի վրա ներքևից վերև ամրացվում էր երկու անիվ: Բրուտը ուղղի համաչափ շարժումով պտույտ էր հաղորդում ներքևի թափանիվին, իսկ լիսեռով վերևի անիվի վրա դրված պատրաստուկը մշակում էր՝ արդեն օգտագործելով ոչ թե մեկ ձեռքը, ինչպես ձեռքի դուրզի դեպքում, այլ երկուսը: Ուղղի դուրզի հայտնագործումը	Հնագույն ժամանակներից սկսած խեցեղենը կիրառվել է տնտեսության ու կենցաղի տարբեր բնագավառներում՝ մթերքների մշակման, ամբարման, պահպանման ու օգտագործման համար: Դրանով է բացատրվում խեցեղենի ձևերի ու չափերի բազմազանությունը՝ սկսած փոքրիկ աղաթասերից ու իլիկների գլխիկներից, վերջացրած իսկայական կարասներով, թոնիրներով ու մետաղածոյակական իայլոցներով: Դրանք խոշոր դեր էին խաղում բնակչության ոչ միայն կենցաղի, այլև արտադրության բազմաթիվ ու բազմազան պահանջները բավարարելու գործում: խեցեգործությունը տարածաշրջանում փոխանցվել է ժառանգաբար, որով զբաղվողները հայտնի էին «բրուտի տոհմ» անվանմամբ: 1960-1980-ական թվականներին աստիճանաբար նվազել է ավանդական եղանակով պատրաստված խեցե- գործական իրերի պահանջարկը, ուստի և վարպետների թիվը: Ներկայումս Միսիան և Գորիս քաղաքներում գործող վարպետները պահպանում են բնորոշ խեցեգործական ավանդույթները և նորովի ներկայացնում խեցեգործությունը: Այժմ խեցեգործությունը սկսել է դիտարկվել նաև որպես բիզնես: Դրա վառ օրինակներից է Միսիան համայնքում գործող	

					ըը՝ սկսած ամենաար- խայիկից (հյուսածո հիմքի ծեփում) մինչև բարձր զարգացած հաստոցային տեխնի- կան: Սա թույլ է տալիս ասել, որ Հայաստանում խեցեգործությունը ինքրույն զարգացում է ունեցել: Ինչպես ողջ Հայաստանում, Սյունիքում ևս կավի մշակումը հայտնի է վաղնջական ժամանակներից: 19-րդ դ. վերջերից 20-րդ դ. կեսերը, անցնելով խե- ցեգործության տեխնի- կական զարգացման բոլոր փուլերը, այն պահպանվել էր տնայ- նագործության և ար- հեստի ձևով: Գյուղա- կան բնակավայրերում ձեռածեփ խեցեգոր- ծությամբ զբաղվում էին կանայք. Այս ձևը տարածված էր առավելապես Սիսիանում: Ուոքի դուրզի վրա աշխատում էին տղամարդ բրուտ- ները և՛ գյուղերում և՛ քաղաքներում: Որպես արհեստ այն զարգացած էր Գորիս քաղաքում: 1885 թ. Գորիսում գործում էին 9 բրուտ (Չելիսակի Ս., Պետական գյուղացիների տնտեսական կյանքի ուսումնասիրություն Ելիսակետայոյի Նահանգի Չանգեզուր գավառում, Թիֆլիս, 1886 թ., էջ. 103-104, ռուսերեն): Նրանք աշխատում էին քարայրների մեջ, որոնցից ոչ հեռու, հողի մեջ շինված էր նրանց թրծարանը (փօռնը), որտեղ այրում էին ամանները (Ս. Լիսիցյան Չանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969 թ., էջ 164): Հետզհետե այս վարպետները սկսում են շինել Նաև ջրմուղի խողովակներ (միլեր), որոնց պահանջարկը մեծացավ Ալևների ջրամբարի շինարարության ժամանակ: Սիսիանի և Գորիսի խեցեգործության զար- գացման ողջ ընթացքը՝ սկսած մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից մինչև 19-րդ. դար, այդ թվում Նաև ջնարակված խեցու նմուշներ, ներկայացված է Ն. Ադոնցի անվան Սիսիանի պատմության թանգարանում:	իդեալիփուլություն առա- ջացրեց խեցեգործության մեջ, քանի որ ստացվող արտադրանքը առավել նուրբ և գեղարվեստորեն մշակված դարձավ: Ուոքի դուրզի շնորհիվ խեցեգործական արվեստում հայտնվեց հայնապակեգործու- թյունը, որի ամենազարգացած տե- սակը ճենապակին էր: խեցեգործական արվեստի մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն ջնարակած կավե իրերը: Ձևարակվում էին հիմնականում այն կենցաղային անոթնե- րը, որոնցում պահպանվում էր հե- ղուկ սննդամթերքը՝ հիմնականում յուղեղենը: խեցե իրերը կարող էին ջնարակվել միայն դոսից կամ ներսից, կամ էլ երկու կողմն էլ միասին: Կերջինս հատկապես լայն կիրառվում էր հայնապակեգործության և ճենապակու արտադրության մեջ: Ձևարակը երկարացնում էր խեցե իրերի կյանքը, միևնույն ժամանակ գեղարվեստական ձևավորում էր տալիս դրանց:	«Սիսիան կերամիքս» ընկերությունը, որը ոչ միայն պահպանում է ավանդույթը և տարածում, այլև վարպետաց դասերի միջոցով ապահովում դրա փոխանցումը: Ոգեշնչված մերձակա լեռներով և հատկապես Ուղտասարի հնագույն ժայռապատկերներով՝ նկարիչ և խեցեգործ Վահագն Համբարձումյանն ու նրա արվեստագետ կիևը՝ Չարա Գասպարյանը, ուսումնասիրում են հայ խեցեգործության արմատները, հնագույն տեխնոլոգիաները և դեկորատիվ արվեստի ձևերը՝ միևնույն ժամա- նակ ուղիշերքին փոխանցելով խե- ցեգործության իրենց գիտելիքներն ու հմտությունները: Այժմ մեծ նշանակություն է տրվում Նաև կավի բուժիչ նշանակությանը, որը կիրառվում է ներառական կրթության մեջ: Կավը իրենից ներկայացնում է բուժման արվեստի թերապիայի միջոց և դրա ներառումը հատուկ ուսուցման գործընթացում շատ դրական և օգտակար ազդեցություն է թողնում: Ավանդույթի հիմքով նոր խեցեգործական արհեստանոցների բա- ցումը, երիտասարդների ներգրավումը նպաստում են Սիսիան և Գորիս քաղաքներում բրուտա- գործության պահպանության ու երիտասարդ սերնդին փոխանցմանը:
62.	Մեղվապա- հության ավանդույթը Ճամբարակ համայնքում	Տնտեսության կազմակերպման հետ կապված հմտություններ, բնության վերաբերյալ պատկերացումներ և գիտելիքներ, կենսապահովման մշակույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ համայնքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ համայնքի մեղվապահներն են:	Ճամբարակ համայնքը գտնվում է Սրեգունի և Միափորի լեռնաշղթաների միջև՝ ծովի մակարդակից 1700-2100 մ բարձրության վրա, լեռնային, մերձալպյան վերընթաց լանդշաֆտային գոտում: Քարածքի կլիման բարեխառն լեռնային է՝ զով ամառներով և ցուրտ ձմեռներով: Մեղվապահությունը, որպես ժողովրդական տնտեսության ճյուղ, Ճամբարակ համայնքում զարգացել է հատկապես խորհրդային ժամանակաշրջանում: Տեղի բնակչության	Ճամբարակ համայնքում մեղրաքամը սկսվում է հուլիսի վերջին տասնօրյակում և ավարտվում օգոստոսի վերջին : Մեղրաքերջի հաջողությունը մեծապես կախված է եղանակից : Ճամբարակի տաք և խոնավ կլիման նպաստում է նեկտարի առատ առաջացմանը, ուր մեղուներն ավելի ակտիվ են գործում և ավելի շատ նեկտար ու ծաղկափոշի հավաքում : Ճամբարակի բարենպաստ կլիմայական պայմանների (լորենիների անտառներ, բազմատեսակ ծաղկող լանդշաֆտներ) շնորհիվ տարածքում մշտապես պապահովվում է մեղրաքերջի քանակը: Այդ հանգամանքով պայմանավորված՝ հարակից մարզերի մեղվապահներն իրենց մեղվախոցները	Մեղվապահությունը Ճամբարակ համայնքում (Նախկինում՝ Կրասնուելսկի շրջան) տարածված է եղել խորհրդային ժամանակներից և մեղվաբուծության գիտելիքներն ու հմտությունները փոխանցվում են սերնդեսերունդ: Մինչ օրս համայնքում ընտանիքներ կան, որոնք մեղվապահության ժողովրդական գիտելիքների կրողներն են: Կերջին տասնամյակում Ճամբարակ համայնքի 15 բնակավայրերում և Ճամբարակ քաղաքում մեղվապահությունը զգալի առաջընթաց է ունեցել,

					կայմանները նպաստավոր են մեղվապահության զարգացման համար: Ստացված մեղքը որակյալ է, սպառվում է ոչ միայն համայնքի, այլև հանրապետական շուկայում:	ժամանակավորապես տեղափոխում են ճամբարակ:	որը նպաստավոր է շրջակա միջավայրի պահպանության համար: Տեղական գորշ մեղուն՝ որպես գյուղատնտեսական մի շարք կուլտուրաների իիմնական փոշոտող, բարձրացնում է պտղատու ծառերի, խոտաբույսերի, բանջարեղենի բերքատվությունը : Մեղվաբուծությունից ստացած մթերքը՝ հա- մայնքի բնակիչները կիրառում են ժողովրդական բժշկության մեջ : Մեղվապահությունը նպաստում է համայնքի տնտեսական կայու- նությանն ու ընտանիքների բարեկեցությանը: Համայնքում մեղվա- պահության նկատմամբ ինտաքրքրությունը մեծ է հատկապես երիտասարդների շրջանում, որն էլ ավելի է նպաստում դրա զարգացմանն ու շարունակելիության ապա- հովմանը: Վերջին տարիներին ճամբարակ համայնքի Մարտունի գյուղում օգոստոս ամսին «Մեղվաշխարհ» մեղվաբուծության զարգացման հիմ- նադրամի կողմից անց է կացվում «Մեղրի փառատոն», որը տա- րեցտարի ընդլայնում է մասնակիցների թիվը՝ ապահովելով զբաղմունքի շարունակականությունը:
63.	Քաղցր շաքոցի պատրաստման ավանդույթը Աշտարակում	Ժողովրդական կենսապահովման մարզի Աշտարակ ավանդույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ և հարակից համայնքներում:	Տարրի կրողները ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ և հարակից համայնքների տարեց ու միջին տարիքի կանայք են՝ որպես պատրաստողներ, բնակիչները՝ որպես կիրառողներ:	Շարքը ավանդական հայկական քաղցրավենիք է, որի պատրաստման իմոտությունները, տեխնիկան և մանրամասները առավել կենսունակ պահպանվել են ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ և հարակից համայնքներում: Դեռևս 19-րդ դարի վզբի Աշտարակի շրջանը նկարագրող աղբյուրները նշում են շաքոցի պատրաստման մասին՝ նկարագրելով, որ այն պատրաստվում էր շփոթի մեջ թաթախված ընկույզից, նաև նուշից, պիստակից, պնդուկից կամ արևածաղկի սերմերից (Բ. Ի. Դյավիդյան, Արարատյան դաշտի այգեգործության համառոտ նկարագրությունը Կովկասի տարածքների և ցեղերի նկարագրման նյութերի ժողովածու, հ. 25, Թիֆլիս, 1898 թ., (ռուսերեն), Հայկական խոհանոց, խմբ. Ա. Փիրուզյան, Երևան, 1960 թ., Ե. Շահագիզ, Աշտարակի պատմություն, Երևան, 1987 թ., Պերճ Պռոշյան, Երևեր, 1953- 1963 թթ.): Աշտարակցիների կեն- ցաղում քաղցր շաքոցը միշտ կայուն դեր է ունեցել՝ Աշտարակում խաղողի մշակության բարձր ծավալների և ինագույն ավանդույթի հետ կապված և շարունակվում ու զարգանում է ներկայում:	Շարքը պատրաստելու սովորույթը տարածված էր խաղողագործական շրջաններում, ինչպես Աշտարակը և հարակից համայնքները: Այգեկույթի վերջին փուլում իավաքված խաղողը նախատեսվում է շիրա կամ քաղցու՝ խաղողահյութ պատրաստելու համար: Այս ավանդական քաղցրավենիքը պատրաստում են թելի վրա խնամքով շարված ընկույզի միջուկների շարքը նախապես պատելով խաղողահյութի (քաղցու, շիրա) և այլուրի խառնուրդից պատրաստված թանձր խյուսով՝ շփոթով, որի մեջ ավելացնում են տարբեր համեմունքներ՝ հիյ, դարչին, մեխակ, այնուհետև ընկույզի միջուկի շարանը մի քանի անգամ թաթախում տաք խյուսի մեջ և զով տեղում կախում չորանալու: Աշտարակցիները շարքը պահում էին փշատի այլուրի մեջ՝ աշտարակյան հայտնի մառաններում: Շարքը պատրաստելու համար նախընտրում են կարմիր թաղանթով ընկույզի միջուկը, որպես ավելի համեղ ու յուղալի տեսակ: Ներկայումս ապրանքային և էսթետիկական պատկերացումներին տուրք տալու համար առավել գնահատվում է սպիտակ թաղանթով ընկույզի միջուկի գործածումը:	Շարքի պատրաստումը ընտանեկան, ազգակցական իավաքույթների առիթ է դառնում: Շարքը պատ- րաստելու համար իավաքվում են հարևան, բարեկամ կանայք, օգնում թելի վրա ասեղով շարել ընկույզի միջուկը, շփոթի պատրաստմանը: Սովորաբար, շփոթը եփում են մեծ քանակով, պղնձյա կաթսաներում, վրան առատ ընկույզ ավելացնելով՝ կիսվում իարևանների, բարեկամների հետ՝ ստանալով բարեմաղթանք- ներ շաքոցի հաջող պատրաստման համար: Ավանդաբար շաքոցն ուներ սեզոնային պատրաստում և օգտագործում. պատրաստվում էր աշնանը և կիրառվում մինչև գարուն: Այն մինչև 1970-ականները պատրաստվում էր միայն սեփական սպառման համար, հիմնականում Նոր տարվա տոնի առթիվ: Աստիճանաբար այն դարձավ տարածված և մատչելի քաղցրավենիք և շարքը պատրաստելու սովորույթը տարածվեց Հայաստանի բոլոր շրջաններում, թեպետ աշտարակցիները այստեղ ևս շարունակեցին մնալ առաջատար՝ պահպանելով ավանդույթը և կիրառելով նորարարություններ՝ ինչպես միջուկի, տեսքի, գույնի առումով՝ հարմարեցնելով շուկայի պահանջարկին: Հայկական շաքոցի կայուն նախընտրելի տարբերակը դարձնագույն է, որը վկայում է խաղողահյութից ստացված լինելու մասին: Այսօր արդեն շաքոցն անվա է Հայաստանի բոլոր

						կարենային մեծ խանութներում՝ պահանջարկի կտրուկ բարձրացման և հանրահռչակման արդյունքում դառնալով համահայաստանյան տարածում ունեցող քաղցրավենիք: Աշտարակում և հարակից համայնքներում ծնավորվել և գործում են քաղցր շաքոցի բազմաթիվ արտադրամասեր, որտեղ տեղացի կանայք կիրառում են սերնդեսերունդ փոխանցված հմտությունները և համադրում դրանք նորարարական լուծումներով: Շաքոցի ավանդույթը շարունակում է կենսունակ և զարգացող մնալ Աշտարակում և հարակից համայնքներում որպես տեղական ուտեստի ժառանգության, միջսերնդային կապերի, համայնքի սոցիալական հարաբերությունների և մշակութային շարունակականության վկայություն:
64.	Տոլմայի պատրաստման և կիրառման մշակույթը	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ, ուտեստի պատրաստման ավանդույթ	Տարրը տարածված է Հայաստանի Հանրապետության բոլոր մարզերում և երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները Հայաստանի Հանրապետության բոլոր մարզերի բնակիչներն են, հիմնականում՝ կանայք:	Տոլման հնագույն ժամանակներից հայկական ավանդական ավանդույթներից է: Տոլմայի մասին գրավոր հարուստ ազգագրական նյութ առկա է 19-րդ դարի աղբյուրներում, որտեղ այն հիշատակվում է որպես հայկական տարբեր գավառների հայ բնակչության տոնական օրերի կերակուր: Պատմաբան Ս. Երեմյանը մեկնաբանում է ուտեստի անունը՝ կապելով ուրարտերեն «տոլի»՝ խաղողի վազ բառի հետ, որն էլ առաջացել է ուրարտերեն «ուղուկի»՝ խաղողի վազ բառից (Ս. Երեմյան, Հայկական խոհանոց, Երևան, 1963 թ., էջ 33-34): Ուղուկի-տոլի-տոլմա ստուգաբանությունը ցույց է տալիս ուտեստի պատմական հնագույն արմատները՝ կապված խաղողագործական շարունակական ավանդույթների և տոլմա պատրաստելու համար խաղողի տերևի օգտագործման հետ: Հայաստանի տարբեր շրջաններ ունեն տոլմայի պատրաստման տեղական ավանդույթներ, սակայն տոլման միավորում է բոլոր հայերին Հայաստանում և Հայաստանից դուրս: Տոլմա պատրաստելը միավորում է կանանց՝ նպաստելով սերունդների համերաշխությանը, քանի որ տոլմա պատրաստելու հմտությունները կանայք սովորաբար փոխանցում են երիտասարդ աղջիկներին:	Տոլմայի պատրաստումը հայկական խոհանոցի առանցքային կենսունակ ավանդույթներից է: Տոլման ավանդույթներից է: Տոլման կանայք: Հայկական շատ ընտանիքներում կիրառում են տոլմայի ընտանեկան բաղադրատոմսը, որը փոխանցվում է սերնդեսերունդ և խնամքով պահպանվում (Ռ. Ծատուրյան, Հայոց ավանդական տոնական ուտեստը, Երևան, 2011 թ.): Տոլմայի պատրաստումը, որպես առօրյա ուտեստ, յուրատեսակ ուրախության, տոնականության և հանդիսավորության մթնոլորտ է ստեղծում: Տոլմայի ճաշակումը միավորում է ընտանիքների և ու ազգականներին՝ յուրատեսակ համերաշխության և ուրախության միջավայր ստեղծելով: Հայերենում տոլմա պատրաստելու գործընթացը անվանում են «տոլմա փաթաթել», թեպետ ոչ բոլոր տոլմայի տեսակներն են «փաթաթվող», ինչը հուշում է տոլմաների տեսակներում նորարարությունների ու կենսունակության մասին: Տոլմա փաթաթելու հավաքույթները նաև շփվելու հիմնային և սպասված առիթ են, ծիսական խնջույքներին, քանի որ այս դեպքում պատրաստվում է մեծ քանակությամբ տոլմա, որին օգնում են ազգական և հարևան կանայք: Տոլմա փաթաթում են կաղամբի և խաղողի տերևներով, որի մեջ դնում են տավարի մսով (խոզի մսով և բրնձով) և ծավալով ու համեմունքներով պատրաստված խճողակը: Հայաստանի Լոռու, Տավուշի, Սյունիքի, Շիրակի և այլ մարզերի տարբեր բնակավայրերում տոլմա փաթաթում են նաև ազնվամորու, բազունկի, այլ ուտելի բույսերի տերևներով և մսի խճողակով: Հայկական խոհանոցային ավանդույթներում «խկական» համարվում է մսի խճողակով պատրաստվածը: Դրա ոչ մասին, բուսական տարբերակները կոչվում են «սուտ» տոլմա, որը հայկական ավանդական «պասուց» տոլման է, որը հայկական խոհանոցում եզակի կրոնական անվանում և բովանդակություն ունեցող ուտեստներից է՝ վկայելով եթևիկ խոհանոցի կենսունակ ավանդույթ-

						ների մասին: «Պատուց տոլման» ավանդաբար պատրաստվում էր իայ-կական քրիստոնեական տոնացույցում սահմանված բազմաթիվ պահքի օրերին, երբ արգելված է կենդանական ծագման մթերքի զործածումը: Այս օրերի համար ավանդաբար պատրաստվում էին ոչ մսային տարբեր լցոններով տոլմաներ՝ տարածքի բնակչիմայական, աշխարհագրական պայմաններով և մշակվող ու մատչելի մթերքի առկայությամբ պայմանավորված. օրինակ՝ հատիկեղենների խառնուրդով (լոբի, ոսպ, սիսեռ, ծավար, բրինձ, բակլա, ռլոռ) կամ միայն ծավարով (ՀՀ Շիրակի և Արագածոտնի մարզեր) կամ ծավարով և բրնձով տոլմաներ, ծավարով և կանեփի խլուսով (ՀՀ Գեղարքունիքի և Կոտայքի մարզեր) կամ միայն բրնձով (արևմտահայերի խոհանոցում իայտնի սարման) կամ հատիկ լոբով կամ կարտոֆիլով և այլն: Տոլմայի այս տեսակները Հայաստանի տարբեր շրջաններում փաթաթվում են թթվեցրած կաղամբի տերևներով, կամ խաղողի վազի տերևներով: Տոլմա Հայաստանում պատրաստում են նաև բանջարեղենով, օրինակ՝ լցոնելով սմբուկ, լոլիկ, պղպեղ (որը հայտնի է որպես Էջմիածնի տոլմա), խնձորով և սերկևիլով (Աշտարակի տոլմա), սոխով, որոնք պատմում են այս շրջանի մշակութային և գյուղատնտեսական ավանդույթների մասին: Տոլմայի պատրաստումը աշխատատար գործընթաց է, որի համար պահանջվում են նուրբ հմտություններ ինչպես հումքի, մթերքի ընտրության, այնպես էլ համային և գեղագիտական ժողովրդական «ստանդարտները» պահպանելու համար. այսպես տոլմայի համար կիրառելի կաղամբի տեսակի ընտրությունը, կաղամբի շերտերի բաժանումը, խաղողի տերևի համար խաղողի տեսակների իմացությունը, սեզոնայնությունը, տերևների չափը, տերևների համադրման նրբությունները, փայլուն և գեղեցիկ տոլմաներ ստանալու համար «ճիշտ» տերևների ընտրությունը, լցոնման համար կիրառվող բանջարեղենի ընտրությունը և պատրաստումը, ինչպես նաև տոլմայի խճողակի պատրաստման նրբությունները, կաթսայում և մատուցելիս փայլուն և կանոնավոր շարքերը պահպանելու հմտությունները, տոլմայի տարբեր տեսակների հետ իամադրվող տոնների (օր.՝ սխտորով և մածուկով) պատրաստման և մատուցման հմտությունները և գիտելիքը կանայք յուրացնում են ողջ կյանքի ընթացքում՝ ընտանեկան պատմությունների, փորձի փոխանցման և շարունակաբար դրանով հետաքրքրվելու արդյունքում: Մտով տոլման ավանդաբար պատրաստվում է տոնական առիթներով, հարսանիքների, հյուրընկալության, ուրախ խնջույքի առթիվ, իսկ բուսական խճողակով՝ քրիստոնեական պահքի շրջանում: Տոլման ընդունված է ճաշակել խմբով, միասին, այն ուղղակի քաղցը հագեցնելու կերակուր չի դիտարկվում, այլ ստեղծում է սոցիալական միջավայր՝ ուրախ և իամերաշխ:	տ-վորույթների պահպանմանը և փոխանցմանը: Տոլմա պատրաստելու մշակութային համատեքստը և տեխնոլոգիական ավանդական հմտությունները փոխանցվում են նաև խոհարարական կրթական դասընթացների միջոցով: Հայաստանում տոլմայի համընդհանուր ճանաչելիությունը և տարածվածությունը նպաստում է ռես-տորանների, հանրային սննդի կոմերցիոն առաջարկներում տոլմայի՝ ճաշացանկերում ներառմանը, այդպիսով ունենալով նաև տնտեսական նշանակություն: Տոլմայի կենսունակության մասին է վկայում նաև կոմերցիոն տարբեր առաջացումը, երբ ստեղծվում է պահածոյացված «տոլմայի» արտադրանք՝ հայկական տոլմայի համն ու բույրը: Հայաստանից դուրս տեղափոխելու համար: Տոլմայի կենսունակության մասին է վկայում նաև տարբեր նորարարությունների կիրառումը՝ խոհարարների, դիզայներների և արվեստի ստեղծագործողների շրջանում, որոնք ներշնչվում են հայկական ինքնության համար տոլմայի ունեցած դերով: Տոլման հայկական ինքնության ցուցադրության համար շատ տարածված դրսևորում է հատկապես իայ-կական սփյուռքի համայնքներում, երբ տարբեր հասարակական և եկեղեցական համայնքային կազմակերպությունների միջոցառումներում նախատեսվում և իրականացվում են տոլմայի պատրաստման և հյուրասիրության միջոցառումներ, որտեղ տոլմայի միջոցով պատմվում են հայկական տեղահանությունների ու հայկական մշակույթի կենսունակության պատմությունները: Հայաստանում 2011 թվականից «Հայ խոհարարական ավանդույթների պահպանման և զարգացման» ինստիտուտական կազմակերպության կողմից անցկացվում է տոլմայի փառատոն, որտեղ ամեն տարի ներկայացվում են տոլմայի տարբեր տեսակներ՝ լրացուցիչ հանրայնացնելով տոլմայի պատրաստման և կիրառման հայկական մշակույթը:
65.	Տոմաստի պատրաստման և կիրառման ավանդույթը Վարդենիս համայնքում	Ժողովրդական կենսաապահովման մշակույթ, կաթնամթերքի պատրաստում	Տարրը տարածված է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս համայնքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս համայնքի բնակիչներն են:	Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի տարածաշրջանի համայնքներում անասնապահությունը և կաթի արտադրությունը ընտանեկան տնտեսության հիմքն են եղել: Կաթից	Տոմաստը պատրաստվում է կաթնամթերքների մի քանի տեսակներից և տարածված է եղել Վարդենիսում շատ վաղուց: Տոմաստի բաղադրիչներն են քամած մածուկը, խնոցու կարագը և խնոցու թթվասերը, որոնց միախառնումից պատրաստվում է խիտ, հաստ, դիմացկուն բնական և լիարժեք սնունդ: Տոմաստի	Ներկայում տոմաստը տարածված է Վարդենիսի համայնքներում: Մասնաապահության զարգացմանը Վարդենիսի տարածաշրջանում նպաստել են արտադրարկների, լեռնային բնակավայրերին հատուկ իյուբայի անասնակերների

					զանազան մթերքներ են պատրաստել՝ կարագ, պանիր, կաթնաշոռ (ժածիկ), մածուկ, չորաթան, տոմաստ և այլն, որոնց պատրաստման գիտելիքներն ու ունակությունները փոխանցվել են սերնդից սերունդ՝ պահպանելով կենսունակությունը: Տոմաստ սննդատեսակը ըստ լեզվաբան Հրաչյա Մճառյանի (Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Երևան, 2010 թ., էջ 217) եղել է անհիշելի ժամանակներից: Ըստ կրողների՝ բառը կազմված է «տո և մաստ» մասնիկներից: «Մաստը» «մազը» բառն է, որը նշանակում է պինդ, խիտ, ամուր: Հոմանիշներ են նաև «մազը» և «հաստ» բառերը, որոնցից բխում են մազդոլություն, թանձրություն, դիմացկունություն զուգահեռները: Տոմաստը հիմնականում պատրաստել են անասնապահությամբ զբաղվող ընտանիքները, իսկ մեր օրերում դրա պատրաստման բաղադրատոմսը փոխանցվել է նաև կաթնամթերքի արտադրությամբ զբաղվող գործարաններին:	պատրաստման համար ցանկացած չափի կապե պուտուկում շերտ-շերտ լցվում են քամած մածուկը, կարագը, թթվասերը՝ խտացնելով այնպես, որ բաց տարածություն չմնա: Այնուհետև պուտուկի բերանը ծածկվում է մի քանի տակ ծալած թանգիֆով, բերանի մասով շուտ է տրվում թոնրից նախապես հանած մոխրի մեջ և երկար ժամանակ պահպանվում սառը տեղում: Պատրաստում են ուշ աշնանը, օգտագործում ձմռան ամիսներին:	առկայությունը, աշխարհագրական դիրքը, բնակիչմայական պայմանները: Ինչպես իայտին է, լեռնային բնակավայրերի անասնաբերն առանձնանում է համային բարձր հատկանիշներով և որակով: Մասնամթերքը եղել է Վարդենիս համայնքի բնակիչների իմնական սննդատեսակը: Դա է պատճառը, որ մասմթերքից և կաթնամթերքից պատրաստվել են բազմազան կերակրատեսակներ, որոնք փոխանցվել են ընտանիքներում և պատրաստվում են մինչ օրս: Տոմաստը սննդարար է և, օգտակար մարդու օրգանիզմի պաշտպանական համակարգերի գործունեության կարգավորման համար: Պարունակում է մածուկի, կարագի, թթվասերի սննդային հատկանիշները, պատրաստվում է բնական կաթնամթերքներից, որոնք ստացվում են անարատ կաթի վերամշակումից: Վարդենիս համայնքում կիրառվող այս կաթնամթերքի պահպանությունն ու կիրառումը կարևոր նշանակություն ունի ընտանեկան ավանդույթների շրջանակում ուսեստի մշակույթի պահպանության ու փոխանցման համար:
66.	Նարդի խաղը	Ժողովրդական ժամանցի ձև, սեղանի խաղ	Տարրը տարածված է Հայաստանի Հանրապետության բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները Հայաստանի Հանրապետության բոլոր մարզերի բնակիչներն են, հիմնականում երիտասարդ և տարեց տղամարդիկ, ինչպես նաև Նարդի պատրաստող վարպետները:	Նարդի խաղը հիմնականում բնորոշ է արևելքի ժողովուրդներին: Չնայած իր արևելյան արմատներին՝ այս խաղը տարածված է աշխարհի շատ երկրներում և ամեն երկրում իր անվանումն ունի: Հայկական կենցաղում լայն տարածում ունի որպես արմավածական և ժամանց ապահովող սեղանի խաղ: Հին հնդկերենով «Նարդի» նշանակում է «գոչել»։ Հայերենում, բացի «Նարդի» բառից խաղն անվանել են նաև «տապեղ», «նարտ», «նար-թախտա», «տապեղ» (Հ. Մճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, էջ 375): Ըստ պատմական փաստերի՝ մարդիկ այդ խաղը խաղում են արդեն ավելի քան 5000 տարի: Նարդիի ամենահին խաղատախտակներից մեկը հայտնաբերվել է Իրանի տարածքում: Այն թվագրվում է մ.թ.ա. մոտ 3000 թվականով: Իրանի Շահի Շիրին Մոխթա հնագույն բնակավայրի պեղումներից հայտնաբերվել է Քրիստոսից առաջ 3000 տարվա վաղեմություն ունեցող սեղանի խաղ, որը	Նարդի խաղը լինում է երկու տեսակ՝ կարճ և երկար, որոնք ունեն իրենց բնորոշ խաղալու կանոնները: Երկու տարբերակներն էլ բաղկացած են իհնգ փուլից: Խաղը մրցության ընդմեջ է կրում: Խաղալուց առաջ երբեմն մրցակիցները գրագ են գալիս: Գրագը հիմնականում լինում է գումարի կամ որևէ առարկայի տեսքով, բայց հիմնականում զվարճալի խմաստ է ունենում: Վերոնշյալ իհնգ փուլերը հաղթահարողն է ստանում գրագը: Նարդի խաղին բնորոշ է «մարս» հասկացությունը, ըստ որի՝ մրցակիցներից մեկը միաժամանակ երկու փուլով գերազանցում է դիմացինին: Նարդի խաղում են երկու խաղացողով, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի տարբեր գույների (սև-սպիտակ, կարմիր-սպիտակ, սև-կարմիր, սպիտակ-դեղին) տասնհինգ խաղաքար՝ ռսկորից, փայտից, հետազայում՝ պլաստմասայից պատրաստված: Չառերը երկուսն են՝ սպիտակ կամ կարմիր: Ըստ զանրի ցուց տված թվերի՝ խաղաքարերը դուրս են երկվում 24 բաժնի պարունակող ուղղանկյունաձև, երկփեղ կաղապարից: Խաղատախտակը պատրաստվում է հաճախեմու, ընկուղեմու, բոխու փայտից: Հաղթում է այն խաղացողը, որն առաջինն է բոլոր 15 խաղաքարերը հանում խաղատախտակից: Հայաստանում Նարդի խաղը լինում է երկու տեսակի՝ կարճ և երկար: Խաղացողի հաղթելու իրավականությունն ավելի շատ	Նարդի խաղը հայտնի է վաղ ժամանակներից և այսօր արդիական է: Հիմնականում պահպանվել են խաղի կանոնները: Վերջին տարիներին Նարդու ավանդական խաղին զուգահեռ տարածվել է նաև խաղի համակարգչային տարբերակը: Նարդին տեղ է գտել արվեստի տարբեր ճյուղերում: Երևանի Գևորգ Քոչարի փողոցում, Դրամատիկական թատրոնի շենքի դիմաց տեղադրվել է «Նարդի խաղացողը» բրոնզե արձանը (քանդակագործ՝ Էդուարդ Շախիկյան, մոտ 2007 թ.): Երկրորդ խաղացողի տեղը թափուր է. ցանկացած ոք կարող է նստել և լուսանկարվել: Նարդի խաղը հայկական այն սեղանի խաղերից է, որը մինչ այսօր կենսունակ է: Հայկական խաղային մշակույթում Նարդին մասալականություն վայելուց բացի, նաև յուրօրինակ հուշանվեր է: Երբեմն տեղացի հայերը արտերկրի իրենց բարեկամներին նվիրում են Վերինաժոց գնած, գեղարվեստականորեն ձևավորված Նարդու տախտակներ: Բավականին տարածված են փորագրությամբ խորարված Նարդու տախտակների նմուշները, որոնք հարգի են և թանկարժեք: Նարդին համարվում է արժեքավոր նվեր խաղը

					խաղացել են քառակողմ զանոթով: Իրարքում խաղը կոչվում է թավե, որը նաև կոչվում է սեղան, նաև կոչվում է շեշ-բեշ (արամեերենում և փյունիկերենում շեշ նշանակում է 6, բայց բառն ունի փյունիկերեն ծագում): Խաղի բաղադրիչների մեջ են մտել երկու զառ և 60 խաղաքար: Խորհրդային շրջանում ավելի շատ խաղում էին տարեց տղամարդիկ: Այն հետո դարձավ համընդհանուր հետաքրքրության խաղ: Քաղաքի բակերից գրեթե յուրաքանչյուրում առկա են տաղավարներ, որտեղ հավաքվում են հիմնականում տեղի տարեցները և Նարդի խաղում:	կախված է հաջողակ զանոթից: Չառերի ցույց տված զույգ թվերը խաղացողին չորս քայլ անելու ինարավորություն են տալիս: Նարդին պահանջում է արագ կողմնորոշվելու ունակություն ու ճկունություն: 2007 թ. Երևանում ճարտարագետ Ներսես Ներսիսյանը Նոր խաղ է հորինել՝ Նարդի երեքի համար: Եռաթև խաղատախտակի վրա խաղում են երեք հոգով: Այն Նարդու գործող խաղաձևերից է: Օգտագործում են 45 քար, յուրաքանչյուր մասնակցին 15 խաղաքար (սև, սպիտակ, կարմիր) և 2 զառ: Քաղաքներում խաղի միջավայր են իսնդիսանում բակերի տաղավարները, իսկ գյուղերում՝ տղամարդկանց իսկաքատեղիները գյուղամիջում: Շատ հաճախ Նարդին տուն չեն տանում, այլ պահում են տաղավարին կից դարակներում: Ձմռան ամիսներին այն խաղում են տանը: Գարնան, ամռան, աշնան ամիսներին՝ բակում: Հատկապես ամռան շոգ երեկներին բակերում լսվում են Նարդի խաղի զառի և քարերի ծայները և դրան ուղեկցող վեճերը: Նարդի խաղին բնութագրական է Նարդու քարերը աղմուկով տախտակին խփելը, խաղին ուղեկցող կատակային վեճը, զառի հետ «գրուցելը», մրցակցին «ծեռք առնելը»:	գնահատողների համար: Հայ հասարակության որոշ տարիքային խմբերում Նարդի խաղում են տանը, իյուրընկալվելիս, բակերում և այլն: Նարդին ոչ միայն ժամանցային խաղ է, այլև ժամանակի ընթացքում ծեռք է բերել տնտեսական որոշակի ներուժ: Սա պայմանավորված է Նարդու միջազգային մրցաշարեր կազմակերպելու հետ: Մրցաշարերի կազմակերպումը կարևոր է նաև տվյալ բնակավայրի հանրահոշակման առումով: Նարդու սիրահարները հիմնում են ակումբներ՝ հանրային մրցաշարերի համար: Տեղական ակումբները կազմակերպում են ոչ պաշտոնական, ընկերական հավաքներ, հանդիպումներ, որոնց ընթացքում ակումբի անդամները երեկոյան հավաքվում են սրճարաններում և բակերում՝ խաղալու և գրուցելու: Գործում է «Հայաստանի Նարդու ազգային ֆեդերացիան», որի անդամները հաղթել են տարբեր մրցաշարերում (Բարսելոնա՝ 1992 թ., Վրաստան՝ 2017 թ.): Մկումբային մեծ մրցաշարերը երբեմն իյուրընկալում են այլ շրջանների խաղացողների, իսկ եզրափակիչ խաղերը հաճախ հարյուրավոր հանդիսատեսներ են ունենում: Տարածքային մրցաշարերի լավագույն խաղացողները հաճախ մրցում են ազգային կամ միջազգային մրցաշարերում: Նարդին հասարակական տարածված խաղ է, որը կարող է համախմբել սոցիալական տարբեր խավերի մարդկանց: Հաճախ երկու խաղացողներից բացի՝ խաղին ներկա են լինում հանդիսատեսներ, որոնց մի մասը մի խաղացողին է ոգևորում, մյուս մասը՝ երկրորդին: Նարդի խաղացողները երբեմն նախապես պայմանավորում են, թե պարտվողը ինչ պետք է անի: Խաղադրույքի դերում կա՛մ գումար է լինում, կա՛մ էլ շատ դեպքերում պարտվողը կամ պարտվող թիմի անդամները պարտավորվում են իյուրասիրության կազմակերպել:
67.	Հայկական խաղացող աղավաղ «Երևանյան Կուրդուլի» բուժման և վարժեցման ժողովրդական ավանդույթը	Աղավաղապահության ժողովրդական ավանդույթ	Տարբեր տարածված է Հայաստանի Հանրապետության մարզերում, հատկապես Երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները Հայաստանի Հանրապետության մարզերում, հատկապես աղավաղ-պահույթները զբաղվող տարբեր տարիքի տղամարդիկ են:	Աղավաղապահությունը Հայաստանում հին ավանդույթներ ունի: 1970-ականներից մինչև 80-ական թվականները հայ աղավաղապահների կողմից ձևավորվել և անթերի տեսք է ստացել Երևանյան Կուրդուլ գեղատեսակը: Այն բուժվել է դարեր շարունակ, սերնդերումն ու մեզ ժառանգություն հասած հայկական խաղացող աղավաղներից: Ցեղատեսակի բուժումը չնայած ավարտուն հանգրվանի է հասել 1970-80ականներին, սակայն դրա կատարելագործումը անընդհատական	Հայաստանում աղավաղապահները հիմնականում առաջնային տեղ են տալիս խաղացող աղավաղ գեղատեսակին: Բայց կան նաև աղավաղ-ներներ, որոնք պահում են ոչ խաղացող տեսակի աղավաղներ, որոնցից է հայկական երգող աղավաղ Դումրին: Կան նաև աղավաղներ, որոնք պահում են փոստատար և դեկորատիվ աղավաղների գեղատեսակներ: Հայկական խաղացող աղավաղ գեղատեսակ Երևանյան Կուրդուլը եզակի է իր արտաքին տեսքով, թռիչքի յուրօրինակությամբ, խաղային ոճով: Դրանք հպարտ, ծիգ կեցվածքով, միջին չափի աղավաղներ են: Այս գեղատեսակի տարբերակիչ կարևոր հատկանիշներից է նրա սպիտակ գույնը՝ թևի մուգ գույնի նշանով: Նշանի գույները կարող են	Հայաստանում աղավաղապահությունը հիմնականում աղավաղ բուժման ու վարժանքի ժողովրդական գիտելիքին ու ավանդույթին տիրապետող անհատների ջանքերի ու հոգածության շնորհիվ է, որ պահպանվում և շարունակում է իրեն բնորոշ ավանդույթները: Մվելին, տարիներ շարունակ աղավաղապահության ժողովրդական ավանդույթների պահպանման շնորհիվ հաջողվել է բուժման միջոցով ստանալ ու կատարելագործել լիովին խայաստանյան մի շարք գեղատեսակներ, այդ թվում՝ դրանց մեջ հատուկ տեղ զբաղեցնող «Երևանյան Կուրդուլ» գեղատեսակը: Այս

					գործընթաց է և շարունակվում է մինչև օրս: Ցեղատեսակը իր զարգացման ընթացքում պահպանել է հայկական աղավաղված բնորոշ խառը և թռիչքը, ինչն էլ հենց ապացուցում է, որ աղավաղվել է խաչասերվել այլ ցեղատեսակի աղավաղվածների հետ, և զարգացումը տեղի է ունեցել բացառապես բուծման շարունակական գործընթացում ցեղատեսակի կատարելագործման հաշվին: Հայկական մանրանկարչության, կրոնական ծեսերի (օր.՝ հարսանեկան արարողություն), զարդանախշերի, քանդակագործության (օր.՝ 13-րդ դարի Նորավանքի զավթի վերամամա, Մեղրի քաղաքի Փոքր թաղի եկեղեցու որմնանկարներ) գրականության (օր. Վ. Թոթովենց «Աղավաղներ» վեպը) մեջ աղավաղվել է բազմիցս հիշատակվում և պատկերվում է ինչպես խաղաղության, այնպես էլ սիրո, բարության և վեհության խորհրդանշելով: Երևանյան կուղղու ցեղատեսակի նկարագիրն ու դրա հետ կապված պատմությունները ներկայացված են վերջերս հրատարակված գրքում (Ս. Կոչումջյան, Հայկական խաղաղու ցեղատեսակ Երևանյան Կուղղու, Երևան, 2023 թ.):	տատանվել մուգ մոխրագույնի կամ շագանակագույնի տարբեր երանգներից ընդհուպ մինչև սև գույն: Աչքերը պետք է լինեն շագանակագույն, անկախ թևի նշանի գույներից, կուպերը պետք է լինեն սպիտակ բաց վարդագույն երանգով, գուլից փետուրաթափվող թրթռնակները պետք է աղավաղվեն մի ականջից մյուսը: Ուղեքերը բարձր են, կարմիր, «տոտիկ», «ոչ փետուրավոր»: Թռիչքի տևողությունը 2-ից մինչև 5 ժամ: «Կուղղու» անվանումը առաջացել է «կուտին-կուտուլ» բառից, որը նշանակում է կարճ թևերով բաճկոն՝ մինչև մեջքկապը, որը կրել են հայ տղամարդիկ, որպես ազգային տարազի կարևոր մաս: Թռչնի թևերի մուգ գունավորումը նրա սպիտակ գույնի ֆոնին նման կարճ բաճկոնի: Ենթադրվում է, որ այդ նմանությունից էլ առաջացել է անվանումը: Ժողովրդական աղավաղության մեջ արժեքավոր համարվող այս ցեղատեսակը ձևավորվել է ոչ թե բնության մեջ բնական ընտրության արդյունքում կամ մասնագետ թռչնաբանների մասնագիտական միջամտության միջոցով բուծման եղանակով, այլ այն ժողովրդական գիտելիքի շնորհիվ, որը ձևավորվել է հայ աղավաղապանների միջավայրում և երկարատև տարիների ընթացքում վեր է ածվել ավանդույթի: Շնորհիվ ավանդույթի վերածված ժողովրդական այդ գիտելիքի ու իմտության էլ հենց հայ աղավաղապանները այս ցեղատեսակի պահպաններն են: Այսինքն՝ այս ինքնատիպ ցեղատեսակը, որը ծագումով հայկական է, առաջացել է ոչ թե բնության մեջ բնական եղանակով, ոչ թե մասնագետ թռչնաբանների աշխատանքի արդյունքում, այլ՝ ժողովրդական այն ավանդույթի, որը ձևավորվել է հայ աղավաղապանների մեջ և ներկայում էլ պահպանվում է նրանց միջավայրում՝ փոխանցվելով սերնդեսերունդ և հանդիսանալով նրանց մենաշնորհը: Հարկ է նկատել, որ աղավաղապանությունը Հայաստանում հաճախ ժառանգական և ընտանեկան ավանդույթի բնույթ ունի, այսինքն՝ փոխանցվում է հորից որդուն: Այս տեսանկյունից, այն նաև հայոց մեջ տարածված ժողովրդական գիտելիքը հորից որդուն փոխանցելու ավանդույթի դրսևորումներից է: Ցեղատեսակի բուծման ժողովրդական ավանդույթն ունի երկու տեսակի բաղադրիչ: Դրանցից առաջինը վերաբերում է բուծման ենթակա առանձնյակի ընտրության ֆիզիկական չափանիշներին, մյուսը՝ աղավաղված վարժանքի տվյալների գիտելիքներին: Բուծման պիտանի առանձնյակները ժողովրդական աղավաղապաններն ընտրում են վարժանքի ենթարկվող ու անհրաժեշտ թռիչքախաղի հատկանիշներ ունեցող ձագերից: Հայ աղավաղապանների հենց այս գիտելիքներն են, որոնք երաշխավորում են ցեղատեսակի ժողովրդական եղանակով վերարտադրությունը և դրա պատկանելությունը հայկական ժողովրդական աղավաղապանությանը:	ցեղատեսակի պահպանման կարևորությունը բավարար կերպով չի գիտակցվում, քանի որ հասարակության լայն շրջանակներում աղավաղապանությունը չի դիտվում որպես ժողովրդական մշակույթի յուրահատուկ ոլորտ, որը կարիք ունի ուշադրության ու գնահատման: «Հայաստանի աղավաղապանների ակումբը», որը հիմնադրվել է 2011 թ., ներկայումս միավորում է շուրջ 2000 աղավաղապանների, որոնց գիտելիքներն ու վարպետությունը կարող են նպաստել աղավաղապանության պահպանությանն ու ավանդույթի կենսունակության ապահովմանը:
68.	Ատամիատիկի ծխական արարողությունը	Նորածնի աճը խթանող ժողովրդական սովորույթ	Տարրը լայնորեն տարածված է ՀՀ բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում, մասնավորապես՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Ախուրյան համայնքում:	Տարրի հիմնական կրողները կանայք են, ՀՀ բոլոր մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքների, Երևան քաղաքի, ինչպես նաև ՀՀ Շիրակի մարզի Ախուրյան համայնքի բնակիչները:	Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում տարածված է եղել ատամիատիկի ծխական արարողությունը, որը կապված է երեխայի առաջին ատամը դուրս գալու հետ: Ծեսի անվանումն ունի բարբառային բազմաթիվ տարբերակներ, ինչն էլ վկայում է երևույթի համահայկական լինելու և տարածվածության	Ավանդական պատկերացումների համաձայն՝ առաջին ատամի հայտնվելը մանկան մարմնի առողջ աճի նշանն է: Ատամիատիկի ծեսը կատարում էին երեխայի առաջին ատամը հանելիս: Խաշում էին ցորեն կամ ձավար և մինչև 7 տեսակի ընդեղեն (սիսեռ, ոսպ, լոբի, կանեփ, բակլա, չամիչ, պնդուկի միջուկ): Վրան ավելացնում էին չոր մրգեր, շաքար, ընկույզ, չամիչ, քաղցրեղեն և երեխայի մայրն ու տատը լցնում էին երեխայի գլխին՝ այն նախապես ծածկելով սպիտակ ծածկոցով: Օրինակներ	Ատամիատիկի ծեսը կենսունակ և կենցաղավարման լայն շրջանակ ունեցող համահայկական երևույթ է: Երեխայի առաջին ատամի դուրս գալը մեծագույն բերկրանք է ծնողների և հարազատների համար: Այն դրսևորվում է ատամիատիկի ծեսում, որը համատարած կիրառություն է ունեցել Հայաստանում և մինչ օրս էլ նշվում ու շարունակվում է

				մասին: Ատամիատիկ (Արարատի մարզ), առկա հատիկ, ակոհատիկ (Շիրակի մարզ), ատամտորիկ (Լոռու մարզ), ատամխատիկ (Վայոց ձորի մարզ), կեռքահատիկ (Սյունիք), խաթ-խաշ (Տավուշ): Ծեսի տարածվածությունը և կենցաղավարությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ ծեսը ձևավորվել և տարածվել է հայերի մոտ հնագույն ժամանակներից, առկա մեծ միջնադարից: Ծեսի նկարագրության ու կենցաղավարման ձևերի մասին հարուստ ազգագրական նյութ կա՝ սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից: Հայ ազգագրագետներն ու բանահավաքները հատուկ ուշադրություն են դարձրել մանկական ծեսերի շրջանակներում կատարվող ատամիատիկի ծիսակատարությանը և երևույթին մեծ նշանակություն տվել: Դրա մասին վկայություններ կան «Ազգագրական հանդեսի» տարբեր համարներում՝ Գիրք Ա, 1896, էջ 275, Գիրք Դ՝ 1898, էջ 90 և Ստ. Լիսիցյան, «Չանգեզուրի հայերը» գրքում, Երևան, 1969, էջ 207, ինչպես նաև Ստ. Մալխասեանց, «Հայերեն բացատրական բառարանում», Երևան, 1944, հ. Ա, էջ 32:	ու բարեմաղթանքներ էին ասում. «Ինչը որ հատիկը գլխուղթափավ, ակռեքդ ա ատպես դուսթափի» կամ «Հատիկի նման ակռեքդ անցավ դուրս գան»: Սյունիքում ծեսի հատիկների խառնուրդը բաժանում էին հարևաններին ու ազգականներին: Ատամիատիկի ծեսի հիմնական գաղափարը հատիկի զոհաբերությամբ ատամի բարեհաջող դուրս գալու ակնկալին է: Չոհաբերության հանգամանքը փաստվում է նաև նրանով, որ հատիկեղենը բաժանում են նաև հարևաններին՝ փոխարենը ստանալով մրգեր, քաղցրավենիք և բարեմաղթանքներ. «Ուրախ ատմատորիկ լինի, գառան ատամի նման մանր, ջորու ատամի նման ամուր լինի»: Ավանդույթի համաձայն, երեխային բարակ, բամբակա նոր շապիկ էին հագցնում և հատիկները գլխին շաղ տալուց առաջ պատռում էին մանկան շապիկը՝ ակնկալելով, որ ծեսից հետո ատամներն ավելի արագ և առանց դժվարությունների պիտի աճեն: 19-րդ դարի վերջերից ծեսի կարևոր բաղադրիչ է նաև առանձին առարկաների միջոցով երեխայի ինտուիտիվ ընտրությանը հետևելը և նրա ապագան կանխագուշակելը: Երեխայի գլխին հատիկը լցնելուց հետո նրա առջև դնում են տարբեր առարկաներ, հիմնականում աշխատանքային, արհեստավորական գործիքներ, մասնագիտություններ խորհրդանշող առարկաներ՝ խոհանոցային, զանազան, մկրատ, ասեղ, մաքրոց, գիրք, գրիչ և այլն: Մայրը հետևում է երեխայի շարժումներին, թե ինչ առարկա է վերցնելու՝ կանխագուշակելու համար նրա ապագա զբաղմունքը: Որոշ դեպքերում, առարկաների փոխարեն առանձին թղթերի վրա գրում են ցանկալի մասնագիտությունների անունները, ծալում և շարում երեխայի դիմացը: Արարողությունն ուղեկցվում է երգ ու պարով: Երգելիս նկարագրում են երեխայի ճակատագիրը և ապագա գործունեությունը: Երկար սպասված ատամիատիկի հացկերույթը մեծ շուքով է նշվում: Բոլոր մասնակիցները երեխային նվերներ են մատուցում: Դ. Աղայանի «Ատամ» բանաստեղծությունը գեղարվեստորեն ներկայացնում է այս ծեսը:	հարստանալ նոր տարրերով: Ատամիատիկի ծեսին տալիս են մոզական նշանակություն: Նախկինում երեխայի առջև ասել էին դնում, որ ատամները սանրի նման ուղիղ ու հավասար լինեն, հայելի, որ երեխայի հաջողությունը կրկնապատկվի, դանակ, որ ուժեղ լինի և այլն: Եթե երեխան հայելի կամ սանր էր վերցնում, կարծում էին, որ քույր է ունենալու, իսկ եթե դանակ՝ եղբայր: Ժամանակի ընթացքում ատամիատիկի համատեքստում կատարվող գուշակության ձևերն ու նպատակը փոփոխվեցին: Երեխայի առջև դրվող առարկաներն ավելի բազմազան դարձան: Արդի պատկերացումների համաձայն՝ երեխայի ընտրած առարկան գուշակում է վերջինիս ապագա մասնագիտությունը: Վերջին տարիներին ծեսը ստացել է նոր, ժամանակակից դրսևորումներ՝ պահպանելով ավանդականի հիմնական ու կարևոր բաղադրատարրերը: Եթե նախկինում արարողակարգը կատարվում էր տանը, ներքև տանելան միջավայրում, մի քանի հարևանների, բարեկամների ու նրանց երեխաների մասնակցությամբ, ապա այսօր այն վերածվում է մեծ հավաքույթների ու ռեստորանային խնջույքների: Ժամանակակից շուկայական հարաբերությունների և միջմշակութային հարաբերությունների ազդեցությամբ՝ այսօր հատուկ ատամիատիկի ծեսի համար նախատեսված տորթեր, թխվածքներ ու մանկան գլուխը ծածկելու քողեր են ստեղծվում ու վաճառվում: Ատամիատիկի արարողակարգը, լինելով երեխայի խնամքի բաղադրատարր, ոչ միայն շարունակում է կենցաղավարել հայոց մեջ, այլև ամրապնդվում ու նոր, ժամանակակից տեսք է ստանում՝ հավատարիմ մնալով ավանդականին, ծեսի բուն իմաստին ու նշանակությանը: Կարող ենք փաստել, որ ատամիատիկի ծիսական արարողությունը հայերի ազգային գիտակցության մեջ արմատավորված երևույթ է, այն եզակի ավանդույթներից, որն ընդհանրական է Հայաստանի բոլոր համայնքների համար:
--	--	--	--	--	--	--

Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի աշխատակազմի ղեկավար

Ա. Հարությունյան

31.10.2024
ՀԱՎԱՍՏԿԱՆ Ե
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ
ՍՈՐՈԳՐՈԹՅԱՐԸ

Փոփոխող ակտ

Համապատասխան ինկորպորացիան

Փոփոխված ակտ

Փոփոխող ակտ

Համապատասխան ինկորպորացիան